де ёкары орун газанмак үчин, дөвлет үчин иш битирмели диен идея өңе сүрүлйәр. Бөкелиң аялы-да Бөкелден акыллы гөркезилипдир. Ол: «Хыянат ёлы гутулмак серишдеси дәлдир, юрда, дөвлете хыянат этмек ялңышдыр» дийип, Бөкели ынандыряр.

«Өвшүн Гожа оглы Сегрек боюнда» хан мейлисинде Сегрек төре гечибермекчи боляр. Терс Узамыш оңа: «Бу отуран адамлар өзлериниң орнуны гылыжы билен, экмеги билен алыпдыр. Сен ган дөкдүңми, ажы доюрдыңмы, ялаңажа дон бердиңми, төре гечер ялы диййәр. Сегрек өйкеләп чыкып гидйәр. Бу ерде геп орнуң газанылыш усулында. Гечен түркмен жемгыетинде ве гечмиш түркмен эдебиятында орун, мертебе үч саны зат билен: гылыч, чөрек, дон билен газанылыпдыр. Гылыч гайратың символы хөкмүнде, ажы доюрмак, сахылык, хем ялаңажы гейиндирмек мертлигиң шертлери хасап эдилипдир. Шу ягдайың манысына дүшүнмедик түркмен классык эдебиятының мазмунына акыл етирип билмез.

Эгрек иш битирмек үчин гидйәр. Эмма душмана есир дүшйәр. Мунуң образында есир дүшмегинде агрессив нийет ве адалатсыз ишиң шовсузлыга элтйәндиги гөркезилйәр. Эгреги бошатмак үчин Сегрек онуң ызындан гелйәр. Ол уклап ятырка онуң дашыны душман аляр. Бу гелен душман гошунларының башы Эгрекди. Сегреги онуң аты ояндыряр. Бу ягдай хем Гөроглы ве онуң Гыраты билен айрылмаз баглыдыр. Ховплы ерлерде Гөроглы уклап ятырка, оны хемише Гырат ояндыряр. Алма хич вагт өзүниң агажындан даш дүшмез. Сегрек билен Эгрек диалог үсти билен танышярлар. Бу усул, шейле тәрде таныш болмак услы түркмен классык эдебиятына махсус болан бир серишдедир. Эгрегиң образында хем гызма хәсиет, пайхассызлык бар.

«Салур Газаның Тутсаг болуп, оглы Оразың чыкардыгы» боюнда ене бир гезек душманың агрессив занны-заты, Горкут Атаның бу китабының гораныш мазмуны йүзе чыкарыляр. Шулар билен бирликде огуз илиниң, түркменлериң дурмушда гапыллыга ёл берендиклери ачылып гөркезилйәр. Уклап ятырка Салур Газаны душман гошуны есир эдип алып гидйәр. Бу ерде Салур Газаның образында, дөвлет башында отуржак болсаң, саңа укламак, ягны гапыл галмак ярашмаз. Эгер гапыл галсаң душман сени есир алар

дийилйәр. Салур Газан душман есирлигинде хем мерт гайдувсызлык гөркезйәр. Ол Таңрын: «Бизи тарыпла, сени бошадалы» диен сөзүне: «Огуз барка, сени өвмерин» дийип жогап берйәр. Бу бойда ягы тарапың бир топар болгусыз ынанчлары-да гөркезилипдир ве яңсыланыпдыр. Оглы Ораз дәдеси Салур Газаны бошатмак үчин гошун чекип гелйәр. Таңры Ораза гаршы Салур Газаны гойяр. Бу ягдай Сегрек боюнда хем бар. Ол ерде хем душман тарап еңиш газанмак үчин Эгреги Сегреге гаршы гойяр. Доганы догана гаршы гойяр. Бу ягдай биринжи бойда Дерсе ханың оглы Бугажа гаршы гоюлмагында хем өз беяныны тапыпдыр. Түркмени түркмене гаршы гоймак, түркмени түркмене гаршы урушдырмак, түркмени түркмене гаршы сөвешде өз хайры үчин уланмак душман тарапың баш сыясаты болупдыр. Огуз тарапы хемише гахрыманчылык үсти билен гораняр, душман тарап болса хемише сыясат үсти билен огуза гаршы сөвешйәр.

«Ич огуза даш огуз асы болуп Бирегиң өлдүги» боюнда огузың, түркмениң өзара оңушмазлыклары, өзара чапышмалары суратландырылыпдыр. Огузың-түркмениң өзара оңушмазлыкларыны, өзара чапышмаларыны, онуң бүтин тарых боюнча довам эдип гелендигини әхли тарыхчылар хем гөркезип гечипдирлер. Даш огузың меркези хөкүмете боюн болман, оңа гаршы аяга галмагыны Салур Газан дөвлет гүйжүни уланмак ёлы билен басып ятыряр, олары меркези хөкүмете боюн эдйәр. Йөне бу ерде шол чапышмаларын эсассыздыгы, онуң нетижесиздиги, диңе бигүнә адамларың оңа пида болянлыгы, нәхак ганларың дөкүлйәндиги ныгталып гөркезилйәр.

«Китабы Дәде Горкутда» душ гелйән гахрыманларың атлары хеммеси түркмен атларыдыр: Салур Газан, онуң оглы Ораз, Салур Газаның дайысы Ораз Гожа, Бүкдүз Аман, Гаража чопан, Депегөз, Бөкел, Бусат, Амран, Гарчар, Терсузамыш, Эгрек, Сегрек, Бугач Дерсе хан, Бирек, Чечек, Бүре бег, Бойы Узын Бурла хатын, Егенек, Гыян Селжук, Казылык Гожа Дәли дөндер, Хан Төрели, Гаңлы Гожа, Өвшүн Гожа ве башгалар. Бу атлар энтек огуз-түркмен арасына арап, парс атларының араламадык дөвүрлерини аңладяр ве шол дөвүрлер билен баглыдырлар.

4. «Китабы Дәде Горкут»-ала лисаны таифеи огузан

«Китабы Дәде Горкудың» жилдинде «Китабы Дәде Горкут-ала лисаны таифеи огузан» дийилен язгы, шыгар бар. Бу сөзүң манысы «Китабы Дәде Горкут огуз тайпаларының дилинде» диймекдир. Шу ягдайың өзи, ягны Горкут Атаның бу китабының огуз тайпаларының дилинде языландыгы хакдакы фактың китабың жилдинде гөркезилмегиниң өзи китабың түркмен дилиндедигини ачык, айдың гөркезйәр. Шунуң үчин бу ерде эсериң дили хакында төвереклейин галам йөредип отурмак кән бир герек хем дәл. Шейле-де болса ол хакда кәбир сөзлер айдан ягшы. Горкут Ата китабы огуз тайпаларының дилинде дийилйәр. Мунуң өзи түркмен тайпаларының дилинде диймекдир. Ол тайпаларың атларыны мен озал санап гечипдим, инди бу ерде гайталамагың зерурлыгы ёк. Шунуң билен бирликде китабың дилиниң IX—X асырлар түркмен дилидигини айтмак болар. Бу китап IX асырың башларында язылыпдыр. Горкут Ата Салур Газаның везири болуп ишлән йылларында язылыпдыр. Себәби, Горкут Атаның бу китабында Салур Газан баш гахрыман хөкмүнде актив гатнашяр. Икинжи тарапдан, Салур Газаның шалык эден йыллары Горкут Атаның бүтинлей гарран йыллары, өмрүниң соңлары болупдыр. Горкут Атаның өзи бу ягдайы Салур Газана багышлап язан одасында шейле гөркезйәр:

Сейях Горкут өлер болдуң имди билгил,
Ол Газаның довлетине дога кылгыл.
Кервен гитди, көп гич галдың, ёла гиргил,
Алплар, беглер, гөрен барму Газан киби.

Китабың дилинден мысаллары гөркезмәге гечйәрис. «Горкут Ата айтды ахыр заманда ханлык герү кайыя деге, кимсене элеринден алмаз, ахыр заман олуп, кыямат гопынча». Бу мысал китабың 3-нжи сахыпасындан алынды. Озалы билен биз китабың дилиниң IX асырларың дилидигини ятламалыдырыс. Китабың дилине кәбир гадымылыкларың гиризилмегине ве онуң гадым түркмен дилидигине гарамаздан, ол өзүниң эсасы түркмен дилидигини саклапдыр. Ёкаркы мысалда

гелйән «Горкут Ата, кыямат гопынча, айтды сөзлери» шу гүнки түркмен дилиңе махсус болан сөзлердир. «Кимсене» сөзи түркмен классык шахырларының дилине махсус болан сөздүр. «Кайыя» сөзүндәки йөнелиш дүшүм гошулмасы хәзирки вагтда түркмениң алили шивесине махсус болан формадыр. Шу ерден хем китабың дили «ала лисаны таифеи огузан» дийилип атландырыляндыр. «Әр малыны гымайынча ады чыкмаз, гыз энеден гөрмейинче өгүт алмаз, огул атадан гөрмейинче суфра чекмез». Бу мысал хем шол сахыпадан алынды. Бу ерде сетирлердәки мазмун ве дәпдессурда түркмен халкына, түркмен дилине ве түркмен эдебиятына дегишли болан ягдайдыр. Ене бир мысал «Ата намарт йигит бүне билмез..., кескир уз гылыжы мухаииеслер чалынча, чалмаса ег», «Әр жомардың өв нәкесин озан билер». Бу мысаллар китабың 4—5-нжи сахыпаларындан алынды. Бу мысаллардакы «намарт, мухаииес, жомарт, нәкес, озан» сөзлери йөрите түркмен терминлеридир. Оларың әхли сөзлери шу гүнки түркмен сөзлемлеридир. Гөрнүп дуран зат дүшүндириш ислемез. «Ак сүйдүн тоя эмизерсе эне гөркли. Янашып ёла гиренде гараягыз гөркли, Янашып йөримек, гара ягыз, гөркли, ак сүйт, эмдирмек» сөзлери-де, ве сөзлемлери-де шу гүнки түркмен сөзлери ве сөзлемлердир. Ене бир мысал: «Элин-йүзүн ювмадан, обаң ол ужундан бу ужуна, бу ужундан ол ужуна чарпышды». Бу мысал китабың 6-нжы сахыпасындан алынды. Бу сөзлем-де әхли сөзлери билен бирликде шу гүнки түркмен сөзлеми ве сөзлемлеридир. «Обң» сөзи өзүниң сөз хөкмүнде дине түркмен сөзи болуп дурляндыгындан башга-да онуң кабул эден соңундакы эелик дүшүм гошулмасы болан «ң» гошулмасы-да түркмен дилине махсус болан гошулмадыр. «Обаның» дәл-де, «обаң» болуп гелйәр. Шу ерде эелик дүшүм гошулмасының китабың әхли довамында «-ң» гошулмасы болуп гелйәндигини айтмалыдырыс. Олар бирсыхлы гөркезилип дурулжакдыр. «Кимиң гызы ёк гара отага гондуруң, гара кече астына дүшәң, гара гоюн яхнасындан өңүне гетириң». Бу мысал китабың елиижи сахыпасындан алынды. Бу сөзлемлердәки сөзлериң илки билен хеммесиниң түркмен сөзлеридигини беллемелидирис. Ондан соң йүзленме формасында гелен «гондуруң, дүшәң, гетириң» сөзлери түркмен гошулмасында болуп, олар «гондуруң, дүшәң, гетириң» формала-

рында дәлдирлер. Шейле ягдай бүтин китабың өзүне дегишлидир. Меселем: «Ач гөрсең тоюргыл, ялаңач гөрсең тонатгыл». Бу мысал китабың 9-нжы сахыпасындан алынды. Мысалдакы шерт ишлик формасында гелен сөзлер «гөрсен, гөрсен» формада дәл-де, түркмен дилине махсус болаң «гөрсен, гөрсең» формаларындадыр. Бу ягдай хем китапдакы шерт ишликлериң хеммесине дегишлидир. Ягны әхли шерт ишликлер, эелик дүшүмлер ве гайрылар «-ң» форманы кабул эдип гелйәндирлер.

«Дерсе хан оглы Бугач хан боюндан» ене бир мысал «Мунуң эми даг чечеги билен энәниң сүйдүдир... Огланың энеси эмҗегин бир сыкды... Сен бабаңа гымагыл». Бу мысаллардан эелик дүшүм формасыны кабул эдип гелен «мунуң, энәниң, огланың, бабаңа» сөзлериниң соңкы эелик ве йөнелиш дүшүм формаларының барысы түркмен гошулмасыдыр. Олар «мунун, бунун, огланын, ананын, бабана» формаларында дәлдирлер. Бу ягдай китабың әхли ерине дегишлидир. Шол сетирлердәки сөзлер хем түркмен сөзлеридир. Китабың соңунда Горкут Ата шейле диййәр: «Дәдем Горкут бой бойлады, сөй сөйледи. Бу «Огузнамайы» дүзди, гошды, бейле дийди: чапаркен ак боз атың бүдремесүн, уз гылыжың гәдилмесин, ак сакаллы бабаң ери учмаг болсун, кадыр таңры сени намарда мәхтәч эйлемесин». Бу алкыш сөзлериниң хеммеси илде . кабул эдилен дәп боюнча-да, сөзлери боюнча-да түркмен дилине махсус болан сөзлемлердир. «Боз атын, гылыжын, бабан» сөзлери түркмен эелик дүшүм формаларыны кабул эдип гелен сөзлердир. Олар «атын, гылыжын, бабан» формаларында дәлдир. «Таңыр» сөзи-де «таңры» формасында гелмәндир. «Китабы Дәде Горкудың» 22-нжи сахыпасындан ашакдакы сөзлери мысал алярыс. «Хан Газан маслахатдыр. Гара Гүне оглы Гарапудак айдар: Агам Газан маслахатдыр. Анлар эйле дийгеч ат агызлу Ораз Гоҗа ики дызының үстүне чөкди». Түркменлер билеликде эдилмели бир иши макулласалар, берилен сорага «маслахатдыр» дийип, җогап берйәрлер. Эелик дүшүминдәки, «дызының» сөзи-де өзүниң дүшүми билен түркмен сөзүдир. Бу сөзлемиң әхли галан сөзлери-де түркмен сөзлеридир. Шол сахыпадан ене бир мысал. «Илек Гоҗа оглы Сары Гулмаш Газан бегиң өйи үзерине шехид олды. Бу

ерде хем эелик дүшүминде гелен «бег» сөзи «бегин» формасында дәл-де, «бегүң» формасында гелипдир.

Китапда «өй» сөзи «өв» я-да «өй» формасында гелйәрлер. Бу ерде ишлигиң гечен заман формасында гелен «олды» сөзи түркмен гошулмасыны кабул эдипдир. Умуман, түркмен эдебиятында «олмак» сөзи гаты активдир.

Дилбера ядың билен сынамда гам кән олды гел.
(Непес).

«Занахдан дегреси гоша хал олсун...
Яшыл көвүш алтын күмүш нал олсун...
Чеменлер ичинде боюн дал олсун.
(Саятлы—Хемра)

«Болмак» ишлиги билен бирликде түркмен поэтики дилде онуң «олмак» формасының хем хас активлигини ёкаркы мысаллар гөркезйәрлер. Шу гүнки эдеби дилде шу форма асла редактирленмән, шол формада чап эдилйәр. Китабың 25-нжи сахыпасында Гаража чопан галтаманлара йүзленип: «Итим иле .бир ялакда ювундым ичен азгун» диййәр. Ялак, ювунды, сөзлери-де түркмен сөзлеридир. Душманлар «Ярымасын, ярчымасын» бу чопан дийип гачярлар. Бу сөзлер хәзирки вагтда түркмен аялларының дилинде актив уланылян гаргыш сөзлеридир.

Гом гомламайым гома юрдум
Гулавла сугун кейге гоншы юрдум.
Сени ягы иределен дарымыш гөзел юрдум.
Агбан өвүм дикилендә юрды галмыш
Гаррыжык энем өглеринде ери галмыш.
Оглум Ораз ох атанда почы галмыш.
Огуз беглери ат чапанда мейдан галмыш.

Дүшүмлерден башга, бир топар сөзлер «ң» вариантының ерине «н» варианты билен гелйәрлер. Меселем, ёкаркы мысалда «гоншы» дәл-де «гоншы» формасында болшы ялы, Толгуымак маңысында гелйән сетир башындакы «гом, гомламак» сөзлери-де түркмен сөзлеридир (Меселем, шу гүн дешикде гомлар хайданярлар). «Нирелен» сөзи-де «нерелен» я-да «харадан» сөзлериндеп тапавутлы болуп бу ерде түркмен дилини аламатландырып гелйәрлер. «Ягы дарамак» сөзи-де түркмен сөзүдир. «Огуз беглери ат чапанда мейдан галмыш» диен сөзлериң Сейдиниң «Ат чапдыгым да-

ли мейдан гал инди» диен сетири билен деңешдирин. «-Мыш, -миш» гошулмаларыны кабул эдип гелйән ишлигиң гечен заман формалары-да түркмен поэзиясында ишлигиң бейлеки формалары билен деңхукуклы ве хас активдир. Бу барада Магтымгулыдан бир мысал гетирмек билен чәкленйәрис. Себәби шейле айдың хакыкат үчин сөз узалдып отурмагың гереги ёк: «Достлар мен бир йүзи гүл ая ашык болмушам».

Китабың 29-нжы сахыпасындан шу сетирлери мысал алярыс: «Агам Газан, бу агач ол агачдыр, ким сен кафыры басар сен, гарның ажыгар, мен саңа бу агачла йемек бишририн». Хер бир түркмен шу гүн хем өзүнден ула йүзлененде, «Агам» дийип йүзленйәр. Ёкаркы мысалда хем түркмениң шол сөзи, шол дәби сакланяр. Бу мысалда «ким» баглайжысы хем гечмиш түркмен прозасына махсус болан, баглайжыдыр. Еңмек манысында гелен «басар» сөзи-де хут түркмен сөзүдир. Бу ерде эелик дүшүминдәки, «гарын» сөзи-де «гарнын» формасында болман, түркменче «гарның» формасындадыр. «Мен» сөзи-де бу ерде түрк дилинде болшы ялы, «бен» формасында гелмәндир. Йөнелиш дүшүмли «саңа» сөзи-де «сене, саңа» формаларында дәлдир. «Биширерин» ишлигиндәки гелжек заман гошулмасы-да түркмен дилиниң гошулмасыдыр. «Китабы Дәде Горкудын» 33-нжи сахыпасындан бир мысал: «Газаның оглы Оразы хәбисден чыкаруң, богазындан органла асың, чеңңелле санжуң, гыма-гыма әк этинден чекиң, кырк бег гызына элтиң. Хер ким йиди, ол дегил, хер ким йимеди. Ол Газан хатуныдыр дийди». Бу мысалдакы ишлигиң буйрук формасының көплүк санында гелен «чыкаруң, асуң, санжуң, чекүң, элтуң» сөзлери буйрук формасында түркмен дилине махсус болан гошулмасыны «-ың, -иң» формасыны кабул эдйәрлер. Олар асла «чыкарың, санжың, элтиң, асың» формаларында дәлдирлер. Башда «Газан» сөзи хем эелик дүшүмиң түркменче формасыны кабул эдипдирлер. «Десил, хатун» сөзлери-де Орта Азия түрки сөзлеридир. Шу ерден ене бир мысал алалың. «Чопаның үч яшар тана дерисинден сапаның аясыды». Эелик дүшүминде гелен чопан сөзи «чопанын» дәл-де, «чопаның» формасында түркменче гелйәр. Ики эелик дүшүм гошулмасыны кабул эден «сапан» сөзи хем «сапанынын» формада болман «сапанының» формасында, түркмен дилине махсус болан формада

гелйәр. Китабың 37-нжи сахыпасындан ашакдакы сөзлери мысал алярыс: «Газан бегиң гардашы Гара Гүне чапар етди. Чал гылыжың гардаш Газан етдим дийди. Демүр гапыйы денип алан, Гыян Селжук оглы Дәли Дөндер чапар етди: чал гылыжың агам Газан етдим дийди. Демүр яйлы Гыпжак Мелеге ган гусдуран Гарагүне оглы Гарапудак чапар етди: чал гылыжың агам Газан етдим дийди. Боз айгырлу Бирек чапар етди. Казылык Гожа оглы Еgенек чапар етди. Ат агызлу Ораз Гожа етди. Ажыгы тутанда быгларындан ган чыкан Букдүз Аман чапар етди: чал гылыжың агам Газан етдим дийди. Илек Гожа оглы Алп Эрен чапар етди: чал гылжың агам Газан етдим, дийди». Бу сетирлер өзлериниң лексики составы билен, сөзлериң кабул эдип гелен дүшүмлери билен, онда уланылан терминлер, сөзлер билен түркмен дилине махсус болан сетирлердир (Мен хас овнук затларың үстүнде дуруп гечмейәрин. Меселем: «бег» сөзүниң «бей» формасында дәлдиги үчин сөз узалтмаярын). «Эмжегинден тутды, гыз гыжынды». Бу сөзлем китабың 43-нжи сахыпасындан алынды. «Таңры буну семүзин-де алсын, аррыгын-да алсын». Бу сетир болса, 47-нжи сахыпадан алынды. Бу сетирлериң түркмен дилиниң сөзлеридиги хич-хили дүшүндиришi талап этмейәр. Икинжи мысалда «таңры» сөзи, семүз ве аррык сөзлеринде түркмен сөзлеридир. «Мен» чалышмасы кә ерде «бен» формасында хем гелйәр. Ики формада, ики хили язувда гелйән сөзлер башга-да көп. «Булдур-булдур гөзүниң яшы ровап болды... Не аглар сен, не бозлар сен... Янды багрым, көйди ичим». Бу мысаллар китабың 55-нжи сахыпасындан алынды. Сөзлер, олардакы дүшүм гошулмалары бу мысалларда хем түркмен сөзлеридир.

Опул, опул йөриишинден,
Аслан киби турушындан,
Гаирулубан бакышындан,
Агам Биреге беңзедердим Озан сени.

Бу гошгы бөлеги китабың 58-нжи сахыпасындан алынды. Бу ерде «йөриишинден, турушындан, бакышындан» сөзлери-де эелик дүшүмлери боюнча не гайры таралпары боюнча-да түркмен сөзлеридир. «Бензер» сөзүниң башында «б» боланы үчин түрк сөзи-дийимек болмаз. Себәби шол сөзүң өзи түркче «бен-

зер» дэл-де, «-ң» сеси болан түркменче сөздүр. Түрк дили үчин «ң» сеси ятдыр. 59-нжы сахыпадан бир мысал: «Элиң гурысун, бармакларың чүйресин, хей тоңуз оглы, диерди». Бу ерде хем эхли сөзлер, дэбе өврүлен түркмен сөзлеридир. Олар эелик дүшүмделиги билен бирликде түркмен дилиниң айрылмаз аңлатмалары, гаргышлары, сөгүнчлеридирлер. «Бу махалда беглер Биреги гетирдилер. «Кырк гүн, кырк гиже той, дүгүн эйледилер». Китап Түркиеде чап болуп чыканы үчин оңа кә ерлерде артыкмач түрк сөзлери-де гиризилипдир. Мысал үчин, «той» сөзи түркменче «дүгүн» сөзи түркчедир. «Дүгүн» хем «той» диймекдир. Онуң бу ерде артыкмачлыгы гөрүнйэр. Я-да башга бир мысалы алып гөрелиң. Китапда көп ерде «асуң, элтуң, гетүрдилер» ялы сөзлерде «ы, и» дерегине «у, ү» харплары уланыляр. Бу ягдайлар дилиң гадым эдебиятың дилидиги билен, гадымы огуз-түркмен тайпаларының дилидиги билен дүшүндирилйэр. Шол сөзлер асла хэзирки заман түрк я-да азербайжан диллеринде шол язылан гөрнүшинде айдылмаяр. Сөзлериң бейле уланыш шивеси салур ве сарук шивелерине түркмениң салур ве сарык шивелерине дегишлидир. «Оглы Ораз жилавысыны чекдирди». Бу мысал етмишинжи сахыпадан алынды. Түркмен терминлери, түркмен аңлатмалары бес-белли болуп дур.

74-нжи сахыпадан ашакдакы сетирлери мысал алярыс:

Бэрү гелгил салур беги, салур гөрки,
Башым багты, өвүм тагты... Бег йигидим Газан.

Бу ерде сетириң башындакы «бэрү» сөзи түркмен дилинде уланыляи форма болуп, ол «бура, бурая» формаларында дэлдир. «Гел» сөзүниң соңундакы «гил» гошулмасы хем түркмен дилине махсус болан гошулмадыр. «Бег» сөзи хем «бей» формасында гелмэндир. Бейлеки сөзлериң хеммеси-де түркмен дилиниң сөзлеридир, халк аңлатмаларыдыр. 80-нжи сахыпаларда «Огул үчин ата өлмек айп олур», «Ярадан хакы үчүн» сөзлемлер бар. Бу сөзлемлер хем эхли сөзлери билен түркмен дилинде, бейлеки диллере елмешмейэр. 87-нжи сахыпадан шу сөзлери мысал алярыс. «Мениң эрлигим, бахадырлыгым, чаласунлыгым, йигитлигим» Бу ерде чалышманың эелик дүшүм гошулмасында гел-

меги билен бирликде эхли сөзлер диңе түркмен дилине дегишли болан сөзлердир. «Ханым бир ягшы йигидимиз өлди... Маңа не ялварар сен, алла тагала ялвар, мен бир дагы юмуш огланыям». Бу ерде «маңа» чалышмасы «мана я-да мене» формаларында дэл-де түркмен дилине махсус болан формада. «Мен» чалышмасы-да «бен» формада дэл. «Ягшы йигит, юмуш огланы, алла тагала ялвармак» түркмен дилинде хэлишинди гайталанып дурян сөз дүзүмлеридир. Бу мысаллар 90-нжы сахыпадан алныпды. 92—94-нжи сахыпалардан ашакдакы сетирлери алярыс: «Сенден соңра бир йигиди сөвүп варсам, биле ятсам, ала йылан олуп мени соксун». Бу ерде «соңра» сөзи «сонра» формасында гелмэн, түркмен дилине дегишли болан формада гелипдир. «Йигит» сөзи хем түркмен дилиниң сөзүдир, «ала йылан соксун», «мен» чалышмасы—буларың хеммеси түркмен сөзлери, аңлатмаларыдыр. 95-нжи сахыпада «сениң ол муханнес энең, бабаң» диен жүмле бар. Бу ерде «сениң, энең, бабаң» сөзлери «сенин, анан, бабан» формаларында дэл-де эелик дүшүмиң түркменчесини кабул эден формалардыр. «Ол муханнес» сөзлери болса түркмен дилинде йөрите термин ялы болуп гиден аңлатмалар, сөзлердир. 96-нжы сахыпадан ашакдакы мысаллары алярыс. «Огуз заманында Гаңлы Гожа диерлерди бир көпрез эр варды», «Яранлар, атам өлди, мен галдым», «Огул гел сени өерейим». Биринжи мысалда «Гаңлы» ады өзүниң ортада гелен «ң» сеси билен түркмен адыдыр. «Диерлер» сөзи-де түркмен дилине дегишли сөздир. «Көрпез» сөзүде түркмен сөзи болуп, онуң манысы «яш, тэзе» диймекдир. Икинжи мысалда «яранлар, атам» сөзлери түркменче сөзлердир. Меселем, «Яранлар ят эдип йыгларам шоны» (Шейдайы) я-да «Сөзлери шекерден датлы яранлар» (Магтымгулы) ялы мысалларда бу сөзүң нэ дережеде түркмен дилинде йөргүнлидигине акыл етирмек болар. «Ата» сөзи түрк ве азербайжан диллеринде йөргүнли дэлдир. Бу мысалда «мен» чалышмасы-да «бен» формасында гелмэндир. «Атасының, энесиниң эллерин өпди». Бу ерде ата, эне түркмен сөзлери болмагындан башга-да бу сөзлере гошулан эелик дүшүм түркменчедир. Ягны олар «атасынын, анасынын» формаларда дэлдирлер. Бу ягдай «Китабы Дэде Горкудың» барча сахыпаларына дегишлидир. 103-нжи сахыпадан ашакдакы мысалла-

ры алярыс: «Алажа гопузым эле алуң, мени өгиң», «Җомартлар җомарды ганы Таңры медет дийди». Биринжи мысалдакы «гопуз» сөзи түркмен халк саз гуралларының бир гөрнүшидир. Бу ерде буйрук форма, өң гөркезилип гечилиши ялы, гапма-гаршылыклы гелипдир. «Алуң» ве «өгүң». буларың биринжисинде «-уң» гошулмасы, икинжисинде болса «-иң» гошулмасы уланылыпдыр. «Огуз йигидиң өйкени габарды», «Ер киби кертилейин», «Сүлүҗан хатун бу ери гөрклү гөрди, бегенди». Бу сетирлер 107-нжи сахыпадан алынды. Йигит сөзи «йигидин» формада дәл-де түркменче эелик дүшүм формасында гелипдир. «Өйкени габарды» сөзлери-де түркменче аңлатмалардыр. «Гыз билди ким гайын энеси, гайын атасыдыр». Бу сетирдәки әхли сөзлериң түркменчедигине сөз ёк. Ондан башга «ким» баглайжысы-да түркмен эдебиятына, дилине хас болан баглайжыдыр. Бу мысал 109-нжы сахыпадан алынды. 111-нжи сахыпада «Мунисим, ярым, гыйма маңа» диен сөзлер бар. Бу ерде хем «маңа» чалышмасы түркмен дилине дегишли болан дүшүм гошулмасыны кабул эдипдир. Ол асла «мана» я-да «мене» формаларында дәлдир. «Гыймак» сөзү-де түркменчедир. «Яр» сөзи түркмен дилинде иң йөргүнли сөзлериң биридир. 114-нжи сахыпада «ел киби етди, елим киби япышды». Бу ердәки «елим» сөзи шексиз түркмен дилине дегишли болан сөздүр. Сөзлем бүтинлей түркменчедир. «Киби» дине түркмен дилине дегишли болан меңзетме аңладян сөздүр. Бу мысал 114-нжи сахыпадан алынды. Шол сахыпадан ене бир мысал: «Ол огланың адына Егенек диерлерди». Бу мысалда шахс ады Егенек, ишлигиң довамлы гечен заман формаларындан бир гөрнүши болан «диерлерди» дине түркменчедирлер. 115-нжи сахыпадан мысаллар: «Илек Гожа оглы Дөвлек Өрен биле варсун», «Соган Сары биле варсун», «Ак боз атлар чапдыр», «Мен айтдым Дузмурт галасына гидерем», «Аман дайы Егенек еген». Иң соңкы мысал 116-нжы сахыпадан. Биринжи ики мысалдакы «биле гитмек» я-да «биле вармак» дине түркмен дилине дегишлидир. Шу ерде ене бир ягдайы гайталамак ислейәрин, «варсун», ишликлериниң соңундакы «-ун» гошулмасына эсасланып, шу сөзлер азербайҗан я-да түрк диллерине дегишли гошулмалар ве формалар дийип дүшүнилмели дәлдир. Түрк, азербайҗан диллеринде асла

«алсун, гелсун, варсун» дийилмейәр. Өң белләп гечишимиз ялы, бу форма түркмениң салыр, сарык шивелерине дегишли формалардыр.

«Кытабаның маясыны йүклү ковдум, нермидир маямыдыр, аны билсем». Бу мысал 118-нжи сахыпадан алынды. Бу ерде «Кытбаның» сөзи «Кытбанын» дәлде, түркмен дилине дегишли эелик дүшүминдедир. Нер, мая сөзлери-де түркмен дилинде дүйәниң гөрнүшлери, эркеги ве уркачысыдыр. «Ана» чалышмасы түркмен гечмиш эдеби дилде йөргүнли болан формадыр. Хәзир хем герек еринде шейле языляндыр.

«Геймин гейди», «Гайын атама, гайын энеме айдайын дийди» (146 с.). «Яраглу алтмыш адам сечиң». Шу ерде ене гайталаярын. Биринжи сөзүн «яраглу» формада гелмеги асла шол сөзүң түрк я-да азербайҗан диллерине дегишлидигини аңлатмаяр. «Лу -лү» гошулмасы түрк дилинде ялңыз додак чекимлиси болан сөзлере гошулып билйәр. «Яраг» ялы сөзлере гошулып билмейәр. Бу түркмен-огуз тайпаларына дегишли болан шиве гошулмаларыдыр.

«Габа алам гөтерен ханымыз Баяндур ханымыз Баяндур Хан, гарыш гүни өңден депен алпымыз Салур Газан». Бу мысал 150-нжи сахыпадан алынды. Бу мысалда гелйән «гарыш гүни» «гарышылып уршулан гүни» диймек болуп, ол өзүниң рухы, хәсиети боюнча-да, сөзлери боюнча-да түркменчедир. «Өңден депен» сөзлеринде, илки билен, онуң «өңден» дәл-де «өңденлигини» беллемек герек. Өңден депен, өңден ат салан манысында, рухы боюнча-да, сөзлери боюнча-да түркменчедирлер. Бу мысал хем 150-нжи сахыпадан алынды. 144-нжи сахыпалардан ашакдакы мысаллары алярыс». Беглере хош галың дийди», «Габа агачда тал пудагын гурымышды, яшарып гөгерди, ахыр», «Эл ғовшурып, ол йигиде салам вергил». Бу сетирлер хакында мен сөз узалдып отурҗак дәл. Олар өзлери хакында айдып отырлар. «Китабы Дәде Горкудың» дилиниң үстүнде йөрите дуруп гечмек, бизиң везипәмизе гирмейәр. Мен онуң дилинден ялңыз мысаллар гөркезмек билен чәкленйәрин. Пәне бу китабың түркмен дилиниң тарыхыны өвренмекде иң гымматлы чешмелериң биридигини айдярыс. Шонуң билен бирликде, оны дине бир түркмен эдеби дилиниң нуклайназарындан дәл, эйсем әхли түркмен шивелери билен багланышдырып өвренмели. Чүнки «Китабы Дә-

де Горкут»—ала лисаны таифеи огузан» дийлип йөне ерден айдылмандыр. Китабың дилине белли бир дережеде арап-парс элементлериниң аралашандыгыны беллемек герек.

Китапдакы шыгырлар өзлериниң бентлери, ритмлери, капыялары боюнча энтек түркмен гошгусының кәмиллешмәндигини ве онуң формаланыш ёлуна дүшендигини аңладярлар. Меселем:

Ярадан хакы үчүн туры гелгил,
Дөрт яныңы кафыр баглады, билгил, беллү билгил.

Шу ерде ене бир гезек гайталамак нслейәрис. Кәбир формаларың хәзирки түркмен эдеби дилинде ёклугына гарап, шол формалары түрк я-да азербайжан формалары дийип дүшүндирмели дәл. Ол формалар шол диллерде ёк. Олары түркмен шивелеринден агтармалы. Себәби «Китабы Дәде Горкут — ала лисаны таифеи огузан».

III БАП.

XI АСЫР ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ

Махмут Кашгарының «Дивану—лугаты—эт—түрк» сөзлүгиндәки шыгыр бөлеклери, аталар сөзи ве накыллар

Махмут Кашгары өзүниң «Дивану-лугаты-эт-түрк» сөзлүгинде өзүниң огузлардан боландыгыны гөркезип шейле язяр: «Бизиң эмир аталарымыз «хамыр» диердилер. Чүнки огузлар «эмир» дие билмән, «э» сесини «х» сеси билен чалшырып «хамыр» диердилер. Бизиң атамыз—түрк юрдуны саманылардан басып алан киши, шол-да «хамыр» диерди. (Махмут Кашгары «Дивану-лугаты-эт-түрк» Стамбул. Амыра басмасы, 1933-нжи хижри йылы, 1 т. 102 с.).

Түрклериң юрдуны саманылардан бошадан Солтан Махмут Газнавы болупдыр. Солтан Махмут огуз-түркмениниң кайы уругындан болупдыр. Муны тарыхчылар Мирханд, Салурбаба, Абулгазы гөркезйәрлер. Диймек, Махмут Кашгары гелип чыкышы боюнча огуз-түркмениниң ёкары гатлагындан болупдыр.

Махмут Кашгарының терҗимехалындан долы маглумат ёк. Ол китабының сөзбашында өзүниң какасының адының Хусайындыгыны ве Хусайының хем Мухаммедиң оглудыгыны белләп гечйәр. Китабының җилдиниң даш йүзүнде болса Махмут Кашгары дийлип языляр. Шуңа середеннңде ол гелип чыкышы боюнча Кашгар шәхеринден болмалы боляр. Эмма Махмудың өзи аслының Кашгардандыгыны хич ерде гөркезмейәр. Махмут Кашгарының «Дивану-лугат-эт-түрк» сөзлүги 466 хижри йылында язылыпдыр. Бу сене милады йылының 1073—1074-нҗи йылларына габат гелйәр. Махмут Кашгары бу сөзлүги язмагының себәбини китабының сөзбашында шейле гөркезйәр:

«Мен Бухара ымамларындан ве ене бир Нишапурлы ымамдан ыгтыбарлы сөз эшитдим. Оларың иккисиде өзлериндәки делиллере эсасланып, алланың ресулы, гой, оңа алланың алкышы ве саламы болсун, адындан шейле ровалт этдилер, гүррүң бердилер: Ол, ягны пыгамбер кыямат шертлерини ве ахыр заман аламатларыны ве огуз түркменлериниң мейдана чыкышы, оларың хәкимиети эелейши ве ахыр заман питнелери хакында ятланда, гүррүң эденде, шейле дийди: «Түрк дилини өвренин, чүнки оларың мүлки, ягны патышалыгы узын, узак болар. Эгер бу гүррүң догры болса-да, догры болмаса-да онуң җогапкәри оларың өзүдир, шейле боланда оны, ягны түрк дилини өвренмек вajып болуп дуряр. Эгер ол ровалт догры болмаса оны, ягны түрк дилини өвренмеги акыл макуллаяр. Мен оларың, түрклериң юртларыны, обаларыны гездим, агтардым, оларың сөзлерини ве капыяларыны йыгнадым, сайлап, сечип алдым. Булар түрк ве түркмен-огуз ве чигил, ягма ве гыргыз боюнчадыр.

Махмут Кашгарының китабының сөзбашындан алнан шу сетирлерден гөрнүши ялы, автор түрк дилини өвренмегиң вajыплыгы хем оны акылың макуллаяндыгыны огуз түрклериниң, ягны түркменлериң мейдана чыкмагы, огуз дөвлетиниң гуралмагы, ягны түркмен дөвлетиниң гуралмагы билен бағланышдыряр. Иккинҗиден, шу сөзлүги дүзмеклигиниң себәбини хем түркмен дөвлетиниң мейдана гелмеги ве дөремеги билен багланышдыряр. Үчүнҗиден, Махмут Кашгары сөзлүкдәки сөзлериң ве капыяларың бәш халка дегишлидигини, бәш юртдан ол сөзлери ве капыялары йыгнандыгыны, шоларың бириниң түркмен-огуздыгыны гөркезйәр. Гызыклы зат бу ерде Махмут Кашгары «түрк, чигил, ягма, гыргыз» сөзлериниң арасында «ве»

баглайжысыны уланяр, эмма «түркмен-огуз» сөзүниң
арасында шол баглайжыны уланман, олары бир сөз
хөкмүнде гөркезйәр. Дөрдүнжиден, огуз сөзлери «Ди-
вану лугаты-эт-түрк» сөзлүгинде меркези орны эеле-
йәр. Бу сөз китабың ичинден эриш-аргач, онуң өзе-
ни болуп гечйәр, сөзлериң әхмиетини, манысыны, ери-
ни, дүшнүклидигини, дүшнүкли дәлдигини гөркезмегиң
өлчеги болуп хызмат эдйәр. «Бу сөз огуз сөзүдир, бу
сөз огузлара дүшнүкли дәлдир» диен ялы сөзлер хер
бир сахыпада хәли-шинди гайталанып дуряр. «Огуз»
сөзи бирнәче гезек гайталанып дурмаян сахыпа ки-
тапда аздыр. Шу ягдайларың хеммеси «Дивану-лу-
гаты-эт-түркде» уланылан гошгы бөлеклериниң, на-
кылларың ве аталар сөзлериниң биринжи нобатда,
түркмен халкына дегишлидигини субут эдйәр.

Махмут Кашгарының сөзлүгиндәки шыгыр бөлек-
лериниң, накылларының ве аталар сөзлериниң, эса-
сан, түркмен халкына дегишлидигини ене бир факт
айдың гөркезйәр. Бу шыгыр бөлеклери гадымы
түркмен гошук формасында болуп, олар, эсасан, гыс-
га метрли дөртлемелерден ыбаратдыр. Бу дөртлеме-
лерде биринжи үч сетир капыялашяр ве дөрдүнжи
сетирлер болса бош гелйәрлер я-да өзара капыяла-
шып, шыгры, шыгыр бөлегини соңлаярлар. Меселем,
ашакдакы бентде болшы ялы:

Кыш яйгару сүвленүр,
Әп, ат мениң ярыйүр,
Иглер еме севрийүр,
Эт, йин такы бекрешүр.

Манысы: Бу ерде гыш билен томсуң айдышыгы
суратландырыляр: Гыш томса гаршы гошун узатды,
адам, ат менде семрейәр, кеселлер менде азаляр, ада-
мың эти, ини хем берклешйәр дийип, гыш томса айд-
яр. Бу шыгыр бөлеги гадымы түркмен гошук фор-
масында, еди богунлы өлчегде язылыпдыр. Махму-
дың сөзлүгиндәки шыгыр бөлегиниң көпүси шу бент-
де, шу өлчегде языландыр. Бу түркмен поэзиясына
дегишли формадыр. Бүтин классыкы түркмен поэ-
зиясы шу дөртлеме формасында языландыр. Бейле-
ки түрки халкларың поэзиясына бу форма хәсиет-
лендирижи дәлдир. Шу нукдайназардан хем Махму-
дың сөзлүгиндәки гошгы бөлеклери, биринжи нобатда,
түркмен эдебиятына дегишлидир. Махмудың сөзлү-

гиндәки накылларың ве аталар сөзлериниң хем улы
бир кысмы хәзирки вагтда түркмен халкының арасын-
да яшаяр. Биз олары бу ерде санап отурмакчы дәл.

Бу иш Махмут Кашгарының «Дивану лугаты-эт-
түрк» сөзлүгиниң өвренилишиниң бизде башлангыжы
дәл. Түркмен филологиясы бу ише хас өңрәк гириши-
ди. Шу ишиң авторы Рахман Режебов өзүниң «XVIII
асыр түркмен эдебиятының эсасы чешмелери» (1958)
диен макаласында, «Эдебият ылмына дегишли тер-
минлериң сөзлүги» (1966), «Лирики мазмун ве шы-
гыр сунгаты» (1968), «XVIII—XIX асырлар түркмен
эдебиятының дөредижилик стили» (1969) атлы китап-
ларында Махмут Кашгарлының сөзлүгиндәки шыгыр
бөлеклеринден ве накыллар хем аталар сөзлеринден
энчеме нусгалар чап этди. «Лирики мазмун ве шы-
гыр сунгаты» китабында автор бу шыгыр бөлекле-
риниң өлчеглериниң үстүнде йөрите дуруп гечйәр ве
оларың түркмениң гадымы поэзиясына дегишлидиги-
ни субут эдйәр. Шунуң үчин биз бу ерде бу месе-
ләниң үстүнде хем дуруп гечмейәрис. Мундан башга
Сапар Мухы оглы Ахаллы «Дивану лугаты-эт-түркиң»
түркмен дилини өвренмекдәки әхмиетине багышлап,
йөрите кандидатлык диссертация язды. Бу китап чап
болуп чыкды. Шейлеликде, Махмут Кашгарының бу
сөзлүги гадымы түркмен эдебиятыны ве дилини өв-
ренмекде баш чешме, онуң маясы хасап эдилйәр.

Махмудың диванындакы гошгы бөлеклер хакында
кәбир белликлер. Бу гошгы бөлеклериң бир бүтеви
гошгудан алнанмы, я-да оларың шол бөлек гөрнүшин-
де халк арасында болупдырмы? Муны такыклап
айтмак кын. Биртопар шыгыр бөлеклериниң соңунда,
соңкы сетирлери «учрашур, уграшур, мүңрешүр, эң-
решүр, бекришүр» ялы сөзлер билен соңланяр. Шу
ягдая гаранында, бу шыгыр бентлери бир улы гош-
гудан алнан бентлер ялы болуп гөрүнйәр. Шейле
болан суратда бүтеви, улы гошгуларың шол вагтки
түркмен поэзиясында боландыгыны айтмак болжак.
Эгер-де бу гошгы бөлеклери, шол бөлеклигинде
халк арасында яшан болса, онда шол заман поэзия-
сында энтек улы, довамлы гошгуларың аз боландыгы-
ны беллемек мүмкиндир.

Бу шыгыр бөлеклери өзлериниң мазмуны, идеясы
боюнча шол вагтдакы халкың сада яшайыш образ-
лары, пикир эдиш тәрлери билен багланышыклы бо-

лупдыр. Оларда адамларың, сөвешиҗилериң гахрыманчылыгы, уруш, есириң ягдайы, галың төләп, есири бошатмак, душманың үстүни гапыллыкда басмак, онуң өңүнде букуда гизленип ятмак, ышк ве сөйги, гөзелиң гөрки, айралык ав, шерап ичмек, байрамчылык шатлык этмек, тебигат, гыш ве яз паслының айратынлыклары, ат ве бейлеки хайванлар, дүййә хакдакы шол дөвүр адамсының садаҗа дүшүнҗелери ве гайры шуңа меңзеш тараплар гөркезилйәр.

Шулар билен бирликде, бу шыгыр бөлеклериниң ыслам тәсиринден сапдыгыны, онуң ысламдан өңки түркмен поэзиясына дегишлидигини беллемек герек. Шейле хем оларда арап-парс сөзлери хем габат гелмейәр. Мунуң өзи энтек поэзиямыза арап-парс диллериниң хем тәсириниң етмедик дөврүни аңладяр. Форма ве мазмун тайдан бу шыгыр бөлеклери эдебиятың өз өсүш ёлунда эп-эсли үстүнлик газанандыгыны аңладяр. Оларың ритми берк, капыялары, көпленч, долы ве кәмил капыялардыр. Шулар билен бирликде, онуң дилинде энтек адамың өз пикирини хемме тараплы, долы беян эдерден эҗиз боландыгыны, дилиң энтек етерлик дереҗеде кәмиллешмәндигини сыпламак боляр. Себәби бу гошгуларың өзи Махмут Кашгарының өз дөврүнден хас өңки дөвре дегишли болара чемели. Бу гошгулары долы маны этмек үчин көп халатларда, сөзлемиң эесини я-да хабарының я-да башга бир агзасының сетирлерден дашарда дуряндыгыны, оны окыҗының, барлайҗының өзүниң ойланып тапмалы болядыгыны беллемек зерурдыр. Еке бир дилиң дүшнүксизлиги дәл, эйсем шу ягдай хем шыгырларың манысына дүшүнмеклиги хас четинлешдирйәр. Меселем:

Куҗи тени токушты,
Огуш конум окушты,
Черик тапа якышты,
Бирге келип, өч өтәр.

Бу сетирлерде бир адамың гахрыманчылыгы васп эдилйәр. Эгер шу ерде шу дүшүндириш болмаса, сөзлемлериң манысына дүшүнип болмаяр. Себәби, гахрыман сетирлерден дашарда дуряр. Ол адам өз гүйҗүниң етдигиче, гүйҗүне лайык сөвешди, ол доган гарындашларыны чагырып, олары гошун тарапа алып барды, якынлашдырды. Инди оларың хеммеси

биригип душмандан өч ислейәрлер. Шыгыр бөлеклер бу ишде дүшүндирилен махалында шу ягдайларың хеммеси дүшүндирилди.

Шыгыр бөлеклериниң догры язувында шу ягдайы белләп гечмек зерурды. Махмут Кашгарының диваны арап элипбиси билен язылыпдыр. Арап элипбийинде болса «п, ч, г, ж» харплары шол вагт хем болмандыр, шу вагт хем ёкдур. Бу харпларың ёклугы арап дилинде шейле сеслери өз ичине алян сөзлериң болманлыгы хем ёклугы билен дүшүндирилйәр. Түрки диллеринде болса шейле сеслери өз ичине алян сөзлер нәче дийсең шол вагт хем болупдыр, шу вагт хем бар.

Махмут Кашгары хем бейлеки түрки диллер билен иш салшан алымлар арап язувына бу дөрт харпы гошуп, оны кәмиллешдирмек ве оны түрки сөзлери язмага укыплы этмек пикири билен мешгул болман, ол язувы шол дуршуна, өзгертмән түрк диллери үчин, түрк сөзлерини берип билмек үчин уланыпдырлар. Нетиҗеде, оларың язувлы ядыгәрликлеринде «п, ч, г, ж» харплы сеслер шөхлелениш билмәндир. Олар бу ве бейле сеслери олара якын бейлеки сеслер билен аңладыпдырлар. «П» харпыны «б» харпы билен, «ч, г» харпларыны «ж, к» харплары билен аңладыпдырлар, ягны языпдырлар. Шунуң үчин Кашгарының диванына серетсең, «п, ч, г» харплы сеслер шол дөвүр дилинде болмадык ялы болуп гөрүнйәр. Меселем, «гүн, гөз, билге, тапугчы, гел, гит, гетир, гелгил» ялы сөзлер хемише «күн, көз, билке, табугчы, кел, кит, кетир, келкил» гөрнүшинде язылыяр. Хакыкатда болса шол дөвүр түрки диллеринде шу ёкаркы ягдайың ики варианты-да йөргүнли болупдыр. «Гелгил» я-да «келгил» ялы сөзлериң соңундакы гошулма болса, яңкыз «гил, гыл» гөрнүшинде болупдырлар. Шу ягдай Махмут Кашгарының сөзлүгиниң говшак тарапыдыр. Себәби, шол дөвүр түрки диллеринде «п, ч, г» харплы сесли сөзлерин шу гүнки ялы [illegible] боландыгыны «Орхон ве Енисей язгыларының» дилинде нәче дийсең гөрмек боляр. Шу ягдая эсасланып, шыгыр бөлеклериниң транскрипциясында «г, ч, д» харпларының хем уланылан ерлери болды. Эмма текст оригинала лайык гөркезилди.

Махмут Кашгары өзүниң бу сөзлүгини 464-нжи йылда язмага гиришйәр. Ол оны 466-нжы йылда язып

13—2013

гутаряр. Соңра 664-нжи йылда илки Сава шәхеринде соңра, Димашка гөчүп гиден Эбубекир оглы Мухаммет тарапындан Махмут Кашгарының хут өз голязмасындан гөчүрилип языляр. Кашгарының бу сөзлүги 1914—1917-нжи йыллар ичинде Амыра типографиясы тарапындан Түркиеде чап эдилип чыкарыляр. Мунуң арапча текстинде ялңыш көп гидипдир. Мен Махмут Кашгарыдакы шыгыр бөклеклериңден ашакда гетирен мысалларымы ялңыз шу Түркиеде чап эдилип чыкарылан нусгадан алдым. Хәзир ашакда шол шыгыр бөлеклериңден, накыллар ве аталар сөзлериңден мысаллар гөркезйәрис. Бу мысаллар дивандакыларың абсолют көплүгини өз ичине аляр.

Алп эр Төңе өлдиму
Исиз өжун гилдиму.
Өзлек өжиш алдыму,
Эмди йөрек йыртылур.

Манысы: Батыр эр Төңе өлдими, пис дүнйә онсуз бош галдымы, замана өжүни алдымы, инди онуң матамында йүрек йыртыляр.

Махмут Кашгары бу сетирлерде гелйән «Төңе» сөзүни Эфрасиябың түрки ады дийип гөркезйәр. Эфрассияп гадымы Тураның легендар шасы, Фердөвсиның «Шанамасының» бейик гахрыманларындан биридир. Бу шыгыр бөлегинде эр Төңәниң ягны Эфрасиябың өлүмине гынанч билдирилйәр. Бу бир элегия бөлеги, Бу сетирлерде гелйән «ажун» сөзи «дүнйә», «өзлек» сөзи «замана», «исиз» сөзи «пис» диймекдир.

Көрклүк тонуг өзүңке,
Татлыг ашыг азыңка,
Тутгыл конук агырлык,
Язсын чавың будунга.

Манысы: Гөркли донуңы өзүң үчин сакла, датлы тагамлы ашыңы башгалара-да дадыр. Мыхманы агырла, хорматла, гой, ол сениң шөхратыңы иле яйратсын.

Бу сетирлерде гелйән «азын» сөзи—«башга», «агырлыг» сөзи—«хорматлы», «конук» сөзи «мыхман» диймекдир.

Алп ягыда, алчак чогыда

Манысы Мердиң батырлыгы ягы ичинде, юмшак адамың юмшаклыгы чекишме ве жедел вагтында белли боляр.

Бу сетирлерде гелйән «алчак» сөзи «юмшак адам», «чогы» сөзи—«чекишме, жедел» диймекдир.

Барды гөзүм яругы,
Алды өзүм конугы,
Канда эринч коныгы,
Эмди өззин озгурур.

Манысы: Гөзүмиң рөвшени гитди, ол мениң йүрегими өз яны билен алып гитди, инди онуң гонан ери, ягны яшаян ери ниредекә. Ол инди мени уйкудан, ягны гафлат уйкусындан ояндырды.

Бу шыгыр бөлегинде сөйгүлисини гидерен ашыгың халы гөркезилйәр. Бу сетирлерде гелйән «ярук» сөзи—«ягты, рөвшен», «өз» сөзи—«йүрек», «конук» сөзи—«мыхман», «коныг» сөзи—«гонан ери», «эринч» сөзи—«мүмкин», «озгурур» сөзи—«ояндырар» диймекдир.

Аның ишин көчүрдүм
Ишин еме качурдум,
Өлүм өтүн ичирдим,
Ичди йүзи болуп нарич.

Манысы: Онуң ишини гутардым, ягны оны өлдүрдим, ёлдашыны-да гачырдым. Оңа өлүм өдүни ичирдим, ичди-де йүзи нарынч ялы саралды.

Бу сетирлерде гелйән «иш» сөзи—«ёлдаш» хем «аял» манысында, «нарич» сөзи «нарынч» ялы «сары» манысыны аңладяр. Сетириң идеясында середе́нимде, адам ахлагында шол дөврүлерде формирленен ызгытсызлыгы аңмак боляр.

Алгыл өгүт менден
Огул эрдем тиле,
Бойда улуг бидге болуп
Билигиң үле.

Манысы: Оглуна несихат берип шейле диййәр: Эй, огул, менден өвүт ал, ылым ве хүнәр өврен, ил ичинде улы адам болуп етиш, билимини иле үлешдир.

Бу сетирлерде гелйән «эрдем» сөзи — «хүнәр, билим, лайыклык», «бой» сөзи — «тире, тайпа», «билге» сөзи — алым, «үле» сөзи «пайлашдыр» диймекдир.

Ашыч аюр түбүм алтын, камыч аюр мен кайда мен.

Манысы: Газан айдар, мениң дүйбүм алтындыр, сусак диер эйсем мен ниреде. Газан өз дүйбүни нәче тарып этсе-де сусак мен сениң дүйбүңи гөрүп дурун ахырын диййәр.

Булнар мени улас гөз,
Кара мециз, кызыл йүз,
Андан тамар түкел түз,
Булнап ене ол качар.

Манысы: Бу ерде сөйгүли гыз васп эдилйәр ве шейле диййлйәр: Ол хумар гөз мени есир этди, ол гара мециз, гызыл йүз мени есир этди. Ондан түкел гөзеллик дамяр, ол мени есир эдип өзи гачяр.

Бу сетирлерде гелйән «булнамак» сөзи—«есир этмек», «улас гөз» сөзи—«хумар, сүзүк гөз», «түз» сөзи «гөзеллик, гөрк» диймекдир.

Авчы нәче ал билсе, азыг анча ёл билер.

Манысы: Авчы нәче ал, хиле билсе, айы хем шонча ёл билйәндир.

Бу аталар сөзи ики сапы бири-бириниң сырыны, хәсиетини, гайры тарапларыны говы билйән душман хакында уланыляр.

Агылда оглак тогса, арыкда оты өнер.

Манысы: Агылда овлак догса, арык башында онуң өти өнер, сен рызк үчин гам чекме диймекдир.

Өзик мени комытты,
Сакынч маңа юмутты,
Көңлүм аңар эмитти
Йүзүм мениң саргарур.

Манысы: Сөйги мени гомландырды, толкунландырды, мени гозгалаңа салды, гайгы маңа йыгнанды. көңлүм оңа, ол сөйгүлә тарап ымтылды, ышкдан йүзлерим саргаряр.

Бу сетирлердәки «өзик» сөзи—«сөйги», «комытты» сөзи—«гомландырды, толкунландырды, «сакынч» сөзи—«гайгы-гам», «юмутты» сөзи—«йыгнанды», «эмитти» сөзи—«ымтылды», саргарур» сөзи—«саралар» диймекдир.

Шу хили шыгыр бөлеклериниң мысалында шол девүр поэзиясында хем адамларың сөйги дуйгуларының, сөйги эстетикасының эп-эсли өсендигини ве шыгыр формаларында галыпланып билендигини гөрмек болир.

Эрик эрни яглык, эрмекүв башы ганлыг.

Манысы: Армаз-ирмез дурнуклы кишиниң эрни мыдам яглыдыр, дурнуксыз кишиниң башы ганлыдыр.

Гүнде ирүк ёк, бегде кыйык ёк.

Манысы: Гүнде дешик, ирик болмаз, бег сөзүнде, вадасында гыйыклык, дөнүклик болмаз.

Этил сувы ака турур,
Кая түби как турур,
Балык телим бака турур,
Көлүң такы күшерүр.

Манысы: Этилиң сувы акып дур (Этил—гадымы түрк халкларының дилинде хәзирки Волга дерясының ады болупдыр). Ол сув гаяның дүйбүне сойканып, какып дур. Онда балык-да көп, гурбага-да көп. Онуң сувы көллери-де долдуряр.

Бу шыгыр бөлегинде Этил дерясы васп эдилйәр. Бу сетирлердәки «бака» сөзи—«гурбага», «күшерүр» сөзи «долдурар» диймекдир.

Канча бардың эй огул,
Эрдиң мунда ынч, амул,
Аттан эмди сен төнгүл,
Кылдың эрсе кылмагув.

Манысы: Бу ерде йүз дөндерип, өйи ташлап гиден огула, йигиде йүзленилйәр ве шейле диййлйәр. «Сен нирә гитдиң эй огул, бу ерде аркайын ве дынчдың, инди сен гайдып гелен-де болсаң, . саңа ат ёк, сен атдан дөн, эл чек, инди саңа ат берилмез, сен хич бир кимсәниң этмедик ишини эдип гитдиң.

Бу сетирлердәки «канча» сөзи—«нирә», «ынч» сөзи — «аркайын», «амул» сөзи—«дынч», «эрсе» сөзи—«кимсе, эр», «кылмагув» сөзи — «кылмалыгыны» диймекдир.

«Алымчы—арслан, беримчи—сычган»

Манысы: Алгылы арсландыр, бергили сычан.

«Эсенде йевек ёк»

Манысы: Саг адамда, аман-эсен адамда ховлукмачлык болмаз.

«Ач нэ иймес, ток нэ тиймес»

Манысы: Ач нэмэни иймез, док нэмэни диймез. Ягны, ажың иймежек зады болмаз, докуң диймежек зады болмаз.

Гөрүн нечүк гачмадың,
Ямар сувын гечмедиң,
Таварыңны сачмадың,
Ийсун сени эр бөри.

Манысы: Бу сетирлерде сөвешде еңилен ве есир душен адама шейле дийилйэр: Мени гөрениңде гачмадыңмы, гачып Ямар айлагындан гечмедиңми? Нэме үчин илкибашда өзүңи халас этмек үчин маңа малыңы сачмадың. Инди сени өлдүрдим, гой, сениң маслыгыңы эркек мөжеклер ийсин.

Бу сетирлерде гелйэн «Ямар» сөзи—айлаг, деряады ве «тавар» сөзи—мал диймекдир.

Кышга итин келсе калы кутлуг яй
Түн, күн кече алканур өзлек биле ай.

Манысы: Эгер яз гелсе, сен гыша тайяр бол. Гиже-гүндизиң гечип дурмагы билен ай ве замана ёрулып гутармакдадыр.

Бу сетирлерде гелйэн «итин» сөзи—«тайяр бол», «калы» сөзи—«эгер», «алканур» сөзи—«ёрулар, чагшар», «өзлек» сөзи—замана диймекдир.

Ай толун болса элгил имлемес.

Манысы: Ай долан болса, оңа эл узадылып гөркезилмез.

Тавар үчүн таңры узалмазып,
Уя кадаш оглуны жынла богар.

Манысы: Бу ерде адамларың арасында рехимсизлигиң гүйчлидиги гөркезилйэр ве шейле дийилйэр: Мал үчин таңрыдан уялмаң, уя өзүниң доган огланыны богар.

Бу сетирлерде гелйэн «уя» сөзи — «доган ве гарындаш», «узалмазып» сөзи—«уялман», «кадаш» сөзи—«гарындаш» диймекдир.

Эрди оза эренлер,
Эрдем беги билиг таг.
Айды үкүш өгүтлер,
Көнлүм болар анар саг.

Манысы: Өңки гечен заманда шейле эренлер барды. Олар хүнэр беги ве билим дагыды. Олар көп өгүтлер дийип гечдилер. Шоларың яды билен, шолары ятланымда көңлүм сагдыр.

Бу сетирлерде гелйэн «оза» сөзи—«өң, өңки замандa», «үкүш» сөзи—«көп», «аңар» сөзи—«шонуң билен» диймекдир.

Айдым аңар севүк,
Бизин таба не элүк,
Кечтиң язы керик,
Кырлар, азыз безүк.

Манысы: Сөйгүлисиниң гечип гайдан ёллары хакда айдяр: Мен оңа дийдим, эй сөвдүгим, бизиң тарапа нэхили гиң дүзлери, чөллери, бейик даглары гечип гелдиң?

Бу ерде гелйэн «севүк» сөзи—сөйгүли, «таба» сөзи—«тарапа», «не элүк» сөзи—нэхили, «язы» сөзи—дүз, «керик» сөзи гиң, «кыр» сөзи—чөл, «азыз» сөзи—бейик диймекдир.

Яй барубан эркүзи,
Акты акын мундузы,
Тогды ярук йылдызы,
Тиңле сөзүм гүлкүсүз.

Манысы: Яз гелип, гарлар эреди, гүйчли силлер акды, парлак йылдыз догды, сөзүми гүлкүсиз диңле.

Бу сетирлерде гелйэн «эркүзи» сөзи—яз геленде гарың биринжи эремеги билен дөрейән сеил», «мундуз» сөзи—гүйчли сил диймекдир. Бу сетирлерде яз паслы васп эдилйэр.

Өзлек камуг көвреди,
Эрдем арыг севреди,
Юнжыг, явуз төвреди,
Эрдем беки чертилүр.

Манысы: Заманаың говшаклыгыны гөркезйэр ве шейле диййэр: Замана бүтинлей говшады, чин билимдарлар азалды, хор-хомсы гүйчсүзлер ве ярамаз-

лар гүйчленди ве көпелди. Бу затларың хеммеси ылым ве хүнәр бегиниң (Эфрасиябың) өлмеги нетижесинде болды.

Бу сетирлерде гелйән «камуг» сөзи—тамам, бүтин, «көвреди» сөзи—говшады, «севреди» сөзи—азалды, «төвреди» сөзи—гүйчленди, көпелди, «чертил» сөзи—«ёк болмак» диймекдир.

Ыврык башы казлаю,
Саграк толу көзлею,
Сакынч кузы кизлею,
Түн, гүн биле севинелим.

Манысы: Шерап габының бойны газың бойны ялы дикелип дур. Кәсе болса гөз ялы шерапдан долы. Гайгы-гамы шол шерабың дүйбүнде гизләп, гиже-гүндиз шатлык эделиң.

Бу сетирлерде гелйән «ыврык» сөзи—күйзе, «мей габы», «саграк» сөзи «кәсе», «сакынч» сөзи—«гайгы», «кузы» сөзи — «дүйби» диймекдир.

Излик болса, әр улдымас,
Ичлик болса ат ягрымас.

Манысы: Кишиниң аягында көвүш болса, онуң аягы чапылмаз, эериң ашагында кече ичлик болса, ат ягыр болмаз.

Бу сетирлерде гелйән «излик» сөзи—«көвүш», «улды» сөзи—«чапылмак, яраланмак», «ичлик» сөзи бу ерде эериң ашагында гоюлян «текелтги» диймекдир.

«Эрдем башы тил».

Манысы: Ылым ве хүнәр башы дилдир.

Қошны, қонум агышка,
Қылгыл аңар агырлык.
Артут алып аныгыл.
Эзгүв тавар огурлук.

Манысы: Гоңшыны, гарындашы горап сакла, олара хормат эт. Олардан бир совгат алсаң, онуң дерегине совгат бермек үчин бир ягшы зат тайярлап гой. Өз дөврүниң этикасындан гүррүң берйәр ве шейле диййәр.

Бу сетирлердәки «қошны» сөзи—«гоңшы», «қонум» сөзи—«гарындаш», «аңар» сөзи—«оңа», «агырлык» сөзи—«хормат, «артут» сөзи «совгат», «аныгыл» сөзи—«тайярла», «огурлык» сөзи—«дерегине», «эзгүв» сөзи—«говы» диймекдир.

Түрлүк чечек ярылды,
Барчын язым герилди,
Учмак еви гөрүлди
Тумлуг ене келгүвсүз.

Манысы: Дүрли гүллер ачылды. Йүпек дүшек ере дүшелди. Җеннет ери гөрүлди. Совук гайдып гелмесиз болды.

Бу сетирлердәки «барчын» сөзи—йүпек, «язым» сөзи—«дүшек», «учмак» сөзи—«җеннет», «тумлуг» сөзи—«совук» диймекдир.

Арпасыз ат ашумас,
Аркасыз алп черик сиюмас.

Манысы: Арпасыз ат бир ере ашып билмез, батырың аркасы болмаса, ол гошуна еңип билмез, сындырып билмез.

Ыкылажым эрик болды,
Эрик болгу ери гөрди,
Булут өрүп, гөк өртүлди,
Туман туруп толы ягды.

Манысы: Бедев атым гүйчли чапды, чапып, гелмели ере барчадан өң гелди, барчадан өң гелмели ери гөрди. Булут өрүп, гөк йүзи өртүлди, туман туруп, долы ягды.

Бу сетирлердәки ыкылач сөзи — «бедев ат», «эрик» сөзи «йүврүк» диймекдир.

Алп эрик яврытма,
Ыкылач аркасын ягрытма»

Манысы: Батыр әри ынжытма, бедев атың аркасыны ягыр этме.

Өпкәм гелип уградым,
Арсланлаю кукредим,
Алплар башын тоградым,
Эмди мени ким тутар.

Манысы: Өзүниң гахрыманлыгыны васп эдйәр ве шейле диййәр: Гахарым гелип уградым, арслан ялы

арладым, батырларың башыны доградым, инди мени тутуп билжек бармы?

Бу сетирлерде гелйән «өпке» сөзи—«гахар», «күкремек» сөзи—«арламак», «алп» сөзи—«батыр» диймекдир.

Оттуз ичип кыкыралым,
Ёкар гопуп секрелим,
Арсланлаю күкрелим,
Качты сакынч севинелим.

Манысы: Шерабы хер биримиз үч гезек ичелиң, ёкары галып сегрелиң, ылгалың, арслан ялы награ чекелиң. Гайгы-гам гачды, гитди, шатлык эделиң.

«Оттуз» сөзи бу ерде үч-үчден диймекдир. Ёкары гопмак» сөзи—ёкары галмак манысында, «сакынч» сөзи «гайгы-гам» манысындадыр.

Эндик киши тителсүн,
Ил, төрү етилсин,
Токлы бөри йитилсүн,
Казгу еме савылсун.

Манысы: Самсык адам гылыч илен пара-пара эдилсин (бу ерде акмак адам—акмак хәким манысында болмагы мүмкин). Ил ве дөвлет, канун дикелсин, беркарар болсун. Токлы билен бөри биле ийдилсин, биле гезсин, гайгы ене совулсын.

Бу сетирлердәки «эндик» сөзи—самсык, «тителсүн» сөзи—пара-пара эдилсин, «етилсүн» сөзи—беркарар болсун, йитилсүн» сөзи—«ийдилсин, биле бир ерде гезсин» манысындадыр.

Эндик ума өвлүги агырлар.

Манысы: Самсык мыхман өй эесини агырлар, хорматлар, ягны өй эесине керем эдер, хөдүр эдер.

Урунжак алып ярмады,
Алымлыг гөрү армады,
Адашлык үн отурмады,
Калың эрин тиркешүр.

Манысы: Ол пара, аманат алмакдан ёрулмады. Пара, аманат алан адамларыны гөрмекден хем ядамады, достлугыны довам этдирмеди. Улы гошун йыгнап, ол гошун билен мениң үстүме сүрүп гелйәр.

Бу сетирлердәки «ярмады» сөзи, «ёрулмады», «армады» сөзи—«ядамады», «урунжак» сөзи—«пара», «алымлыг» сөзи «алгылы», «адашлык» сөзи—«достлук», «калын» сөзи—«көп», «тиркешүр» сөзи - «сап-сап болуп, тиркешип» манысындадыр.

Эмиклик орагут күсекчи болар.

Манысы: Эмдирижи аял нермен болар. Бу сетирдәки «эмиклиқ» сөзи—«эмдирижи», «орагут» сөзи—«аял», «күсекчи» сөзи—«иштәмен, нермен» манысындадыр.

Усытган куяш капсады,
Умунчлыг азаш яйсады,
Артыш сувын гечседи,
Будун анын үркүшер.

Манысы: Яндырыжы куяш бизи гапсады, үстүмизи басды. Умыдына бил баглан достумыз, ягны гүнеш бизе гөрүплик этди, бизе душман болды. Душман гошуны Иртиш дерясыны гечер болды, шол себәпли ил арасына үркме-тезме дүшди.

Бу сетирлерде гелйән «усытган» сөзи — «якыжы», «умынчлыг» сөзи—«умытлы», «яйса» сөзи—«гөрүплик этмек», «Артыш» сөзи «Иртиш дерясы», «гечседи» сөзи — «гечер болды», «үркүшер» сөзи—үркйәрлер, титрешйәрлер», диймекдир.

Үкрейүки мундаг ок,
Мундан азын текдаг ок,
Атса ажун уграп ок,
Даглар башы кертилүр.

Манысы: Догрудан-да дүнйәниң адаты шейледир. Пөне мундан башга-да онуң өлдүрижи, ажы ыллатлары бардыр. Дүнйә, замана уграп, каст эдип ок атса, дагларын башы кертилер.

Бу сетирлерде гелйән «токушды» сөзи — «сөвешди», «ок» я-да «ук» сөзи—догрудан хем, «азын» сөзи—«башга», «ажун» сөзи «дүнйә, замана» диймекдир.

Кыш яй биле токушты,
Кыңыр көзүн бакышты,
Тутушкалы якышты,
Утгалы мат уграшур.

Манысы: Гыш яз билен сөвешди. Олар гыңыр

гөзлери билен бири-бирине бакышдылар. Тутушмага якын галды. Бири-бирини утмага җан эдйәрлер.

Бу сетирлерде гелйән «токушты» сөзи—«сөвешди», «мат» сөзи болса гүйчлендирижи гошулмадыр.

Қаклар камуг көлерди
Таглар башы илерди,
Ажун тени йыларды,
Түтү чечек чергешүр.

Манысы: Қакларың сувы көпелип, көле өврүлди, дагларың башы гөрүнди, дүнйәниң тени йыларды, дүрли гүллер сап чекдилер.

Бу сетирлерде гелйән «как» сөзи чеменликлердәки сув, «илерди» сөзи «гөрүнди», «түтү» сөзи—«дүрли-дүрли», «чергешур» сөзи—«сап чекишер» манысындадыр. Бу ерде яз паслының гелмеги васп эдилйәр.

Эрен алпы окуштылар,
Кыңыр көзүн бакыштылар,
Қамуг толмун токуштылар,
Қылыч кынга күжүн сыгды.

Манысы: Гахрыманлар, батырлар бири-бирини мейдана чагырды, олар гыңыр гөзлери билен бири-бирине гарадылар, әхли яраглар билен сөвешип чыкдылар, ган йүзүнде гатап галмагындан гылыч гынына зордан сыгды.

Бу сетирлердәки «эрен» сөзи—«эсгер», «батыр окуштылар» сөзи—«бири-бирини чагырды», «толум» сөзи—«яраг», «токуштылар» сөзи—сөвешдилер.

Үвлешип эрен бөрүлею,
Йыртан яка орлаю,
Сыкрып үни юрлаю,
Сыгтап гөзи өртүлүр.

Манысы: Бу сетирлерде Эфрасиябың өлүмине гынанып батырларың, адамларың, эсгерлериң аглайшы гөркезилйәр ве шейле дийилйәр: Эсгерлер, адамлар бөри ялы үвлешйәрлер, орлашып яка йыртярлар, багшы ялы, багшының сеси ялы сыгырып сес эдйәрлер, аглашып, яш билен гөзлери өртүлйәр.

Бу сетирлерде гелйән «сыкрып» сөзи—«сыгырып», «юр» сөзи—«багшы, «сыгтап» сөзи—«аглап» дийимекдир.

Башы аның алыкты,
Каны юзуп турукты,
Балыг болуп тагыкты,
Эмди аны ким тутар.

Манысы: Бу ерде бир яралының ягдайы суратландырыляр ве шейле дийилйәр. Онуң башы, ярасы заяланды, ганы доңуп гатады, дурукды, ол яралы болуп дага чыкды. Инди оны ким тутуп билер.

Қар, буз камуг эрүшди,
Таглар сувы акышды,
Гөкшүн булут өрүшди,
Кайгук болуп үгрешүр.

Манысы: Барча гарлар, бузлар эрешди, дагларың сувы акышды, гөгүмтил булутлар өрүшди, ол булутлар гөкде, ховада ыранярлар, үгрүнйәрлер, денизде гайыгың ыраншы ялы.

Курвы, чувач курулды,
Тугум тикип, урулды,
Сусы, атын орулды,
Канжук качар, ол тутар.

Манысы: Бу ерде сөвеш ве сөвеш мейданы гөркезилйәр ве шейле дийилйәр: Патышаның чадыры гурулды, байдак дикилип, депрек урулды, душманың аты гошуны орак ялы орулды, душман нирә гачсада, ол оны тутар. (Махмут Кашгарының өзи бу сетири оларың улусы я-да көпүси менден нирә гачып гидер дийип маны эдйәр). Бу сетирлерде гелйән «курвы» ве «чувач» сөзлери «чадыр» дийимекдир. Бу чадырлар патышалар үчин йүпекден йөрите өрүлер экен. «Сув» сөзи—«гошун» дийимекдир.

Яланык өрүлмиш гап ол, агзы ярлып алкынур.

Манысы: Адам бир өрүлен гапдыр, халтадыр, агзы йырылып заяланяр.

Эмди өзүн озунды,
Қилен телим өкүнди,
Ил болгалы икинди,
Андаг әрик ким тутар.

Манысы: Душман инди уйкусындан оянды, соңра гаты өкүнди, икинҗи гезек ярашыныңа, шейле адамы менден башга ким тутуп билер.

Бу сетирлерде гелйән «озунды» сөзи «оянды» ве «ояндырды», «киден» сөзи «соңундан», «ил болгалы» сөзи—«ярашанына», «икинди» сөзи—«икинжи гезек» диймекдир. Бу ерде сөзлейжи өз душманыны гаты башаржаң ве батыр диййп сыпатландыряр. Шейле батыры менден башга ким тутуп билер, хич ким тутуп билмез диййәр.

Тебду маңа элинди,
Эмгек гөрү өлүнди,
Кылмышынга иленди,
Тутгун болуп ол катар.

Манысы: Душман маңа есир дүшди, эмгек гөрүп өлер болды, өз эден иши үчин кәйинди өзүни язгарды, есир болуп, ягны есирликде ол инди гаты гүнлери, агыр гүнлери башдан гечирйәр.

Бу сетирлерде гелйән, «тебду» сөзи — душман, «элинди» сөзи—«өлүм халына етди», «иленди» сөзи—«өзүни язгарды», «катар» сөзи —«гаты гүнлери башдан гечирйәр» диймекдир.

Тай ататса, ат тынур.
Огул эрезсе, ата тынур.

Манысы: Тай ат болуп етишсе, ат дынар, огул йигит болуп етишсе, ата дынар.

Тегур мениң савымны билгелинге ай.
Тынур калы ататса кысрак саны тай.

Манысы: Мениң хабарым алымлара етир ве айт: тай эгер етишип, атларың санына гошулса, байтал дынар.

Бу сетирлерде гелйән «тегүр» сөзи «етир», «сав»—«хабар», «билге»—«акылдар», «ай» сөзи—«айт», «калы» сөзи—«эгер», «кысрак» сөзи—«байтал» диймекдир.

Иду берип бошаттум,
Тавар юлут ташуттум,
Эрен ассын ашуттум,
Йүкүн барча өзи чогды.

Манысы: Бир есир дүшен адам хакында гүррүң берйәр ве шейле диййәр: Оны, ягны есири ызына иберип бошатдым өзүни сатын алмак үчин өз юрдундан

оңа бу ере мал дашатдым. Үчүнжи сетириң манысы: Эркеклериң ашагыны, ягны юмуртгасыны оңа ийдирдим, я-да эркеклериң маслыгыны, ягны өлен душманларың маслыгыны онуң өзүне ере гөмүрдим болмалы. Дөрдүнжи сетирде шу ишлерде ол ялңыз өзи өз йүкүни тайлады, ягны хич ким оңа көмеклешмеди диййлйәр.

Бу сетирлерде гелйән «ыд» сөзи «ибермек», «юлуг» сөзи—есири бошатмак үчин төленйән мал, пул, «чогды» сөзи болса «йүкүни тайлады», диймекдир. Үчүнжи сетириң соңундакы сөз «ашаттум» болса, «ийдирдим», манысындадыр, «ашыттум» болса «ашырдым» манысындадыр. Махмут Кашгарының өзи бу сетири «эркеклер ашагыны (юмуртгасыны) ер астында гөмдүрдим» диййәр.

Кулан түкел комутты,
Аркар, сокак юмутты,
Яйлаг тапа эмиття,
Тиркак турур сегрешүр.

Манысы: Гуланлар бүтинлей вагты чаглыкдан толкундылар, даг гойны ве сайгак үйшүшдилер, оларың хеммеси яйлаг тарапа ымтылдылар, олар тиркешип сегрешйәрлер.

Бу шыгыр бөлегинде яз паслы васп эдилйәр. Бу сетирлерде гелйән «аркар» сөзи—«даг гойны», «сокак» сөзи—«сайгак» диен хайваның ады, «тапа» сөзи—«тарап», «тиркак, туруп» сөзлери—«тиркешип» диймекдир «Тиркешмек» болса, «сап чекмек» диймекдир.

Келди беру артуру,
Берди илин ортуру,
Мунда калып олтуру,
Бүкри болуп үн бүтер.

Манысы: Бу ерде есир дүшен бир эмириң ягдайы суратландырыляр ве шейле диййлйәр. Бег хетдинден ашып, үстүмизе сүрүп гелди, эмма ол есир дүшүп, өз илини бизе совгат берди. Өзи бизиң янымызда галды, отурумлы болды, онуң били бүкүлди, сеси болса говшак чыкяр.

Бу сетирлерде гелйән «беру» сөзи—«бу ере, бәри», артуру» сөзи—«хетдинден ашып», «икинжи артуру»—

«совгат», «бүкри болуп» сөзи—«бүкрелип, «үн» сөзи—«сес», «бүтер» сөзи—«говшаяр диймекдир.

Кулак эшитсе, көңүл билер.
Көз көрсе, өзүк келер.

Манысы: Гулак эшитсе, көңүл билер, гөз сөйгүлисини гөрсе, адама ышк, шовк гелер.

Толум анутса кулон болур.
Толум унутса, булун болур.

Манысы: Яраг тайярласа гулуны тапар, ягны гул есир алар я-да гулан тапар, авлар, ярагы унутса өзи есир болар.

Бу сетирлерде гелйән «толум» сөзи—«яраг», «булур» сөзи «тапар», «анутса» сөзи—«тайярласа», «булун» сөзи—«есир» манысындадыр.

Көңлүм аңар кайныю,
Ичтен аңар ойныю,
Келди маңа бойныю,
Ойнап мени аргарур.

Манысы: Сөйгүлиси хакында сөзлейәр: Көңлүм онуң үчин гайнаяр, ичерде онуң билей яйнан вагтымда. Улумсылык билен ол мениң яныма гелди, ягны аграс ве дабаралы гөрнүшде. Ол мени ойнады ве ядатды.

Бу ерде «ичтен» сөзи—«ичерде», «бойныю» сөзи—«аграс, дабаралы», аргарур» сөзи «ядадяр» манысындадыр.

Актурур көзүм юлак,
Түшленер өрдек, ёгак.

Манысы: Гөзүм сил, жоя акдыряр, оңа болса, өрдек ве газ дүшйәр. Бу ерде «юлак» сөзи—«сил, жоя», «югак» сөзи газ манысындадыр.

Эрен арыг үрпешүр,
Өжин, кекин иртешүр,
Сакал тутуп тартышур,
Көкси эра от түтар.

Манысы: Чын эрлер гахар газап билен долярлар, өч агтарярлар, сакал тутушып, дартышярлар, оларың ичинде, гөкүнде от түтейәр.

Бу сетирлерде гелйән «эрен арыг» сөзи—«чын эрлер», «кек» сөзи—«өч», иртешүр» сөзи—«агтарярлар», ызарлаярлар, гөзлейәрлер» «көкси эра» сөзи—«гөвси ичинде» диймекдир.

Геңешлик билик узрашур,
Геңешсиз билик опрашур.

Манысы: Геңешли билим узлашар, гөрк ачар, геңешсиз билим болса көнелер.

Бу сетирлерде гелйән «узрашур» сөзи—«гөрк ачар, узлашур», «опрашур» сөзи болса «көнер» диймекдир.

Түмен чечек тизилди
Бүкүнден ол язылды.
Үкүш ятып узалды,
Ерден копа азрышур.

Манысы: Томус паслыны васп эдйәр ве шейле диййәр: Көп чечеклер, гүллер дүзүлди, ягны сап чекди, ол бүкүрлигинден язылды, дик болды, көп ятандан соң, туруп узалдылар, олар ерден гопуп дөрт яна айырылышярлар, яйраярлар.

Бу сетирлердәки «түмен» сөзи—«көп», тизилди» сөзи—«дүзүлди», «сап чекди» «бүкүнден» сөзи—«бүкүрлигинден», «язылды» сөзи—«дикелди, били язылды», «азрышур» сөзи—«бири-бириндеи айрылып, дөрт яна яйрашярлар» диймекдир.

Яшын атып, яшнады,
Туман туруп, тушнады,
Азгыр, кысыр кишнеди,
Үкүр алып, украшур.

Бу шыгыр бөлегинде яз паслы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр Йылдырым чакды, гәй, тупан туруп хова гайлады, гысыр кишңешди, олар сүри болуп, хокрашярлар, кишңешйәрлер.

Бу сетирлердәки «яшын» сөзи—«йылдырым», «яшын атды, яшнады» сөзлери—«йылдырым чакды», «тушнады» сөзи—«гайлады», «азгыр» сөзи — ат, «кысыр» сөзи—«гысыр», «байтал, укүр» сөзи—сүри, «украшур» сөзи—«хокрашур, кишңешер» манысындадыр.

Алплар арыг алкышур,
Гүч бир кылып, аркашур,

Бир-бир үзе алкашур,
Эзгермезип ок атар.

Манысы: Чын эрлер бир-бирини алкышлаярлар, олар гүйчлерини бирикдирип аркалашярлар, бири-бирине көмек эдйәрлер, оларың барчасы бири-бириниң үстүне, бир ере үйшйәрлер, өлүмден горкман, өлүми әсгермән ок атярлар.

Койгашып ятса, аның йүзүнге,
Алсыкар өгүн, аның сөзүнге,
Мүң киши ёлгы болуп өзүнге,
Биргелер өзүн аның көзүнге.

Манысы: Бу ерде гөзел гызың гөрки васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Ким онуң билен гуҗаклашып ятса, онуң йүзүни гөрсе хем-де онуң сөзүне акылы таланар, мүң киши онуң өзүне өзүни пида эдер, онуң гөзүне өзүни берерлер, өзлеринден гечерлер.

Бу сетирлерде гелйән «койгашып» сөзи—«гуҗаклашып», «алсыкар» сөзи—«таланар», «өгүн» сөзи—«акыл», «юлаг» сөзи — «пида» диймекдир.

Көңлүм ичин өртеди,
Битмиш башыг картады,
Кечмиш өзүк иртеди,
Түн-гүн кечип иртелүр.

Манысы: Бу сетирде бир өлен адам үчин гам чекилйәр ве шейле дийилйәр. Көңлүмиң ичини өртеди, якды, битен ярамы гашады, гечен заман талап эдилди, күйселди, гиже-гүндиз гечеп дурар, ол болса мыдам талап эдилер, күйселер.

Палчык булак йугрулар,
Чыгай явуз йыгрылар,
Эрңеклери огрулур,
Озгуч биле өврешүр.

Манысы: Бу ерде томус билен гышың айдышыгы хакында сөз гидйәр. Томус гыша шейле диййәр: Гышда палчык билен лай бири-бирине гатылып, югруляр, гарыплар совукдан йыгрылярлар, совукдан оларың бармаклары овраняр, бир кичиҗик отҗагаз билен өвренишйәрлер, мыдар эдйәрлер.

Эрдем тиле, өгренин, болма күвез,
Эрдемсизин өгүнсе, эңмегүвде эңер.

Манысы: Билим ве хүнәр өгрен, улумсы болма, ким ылым ве хүнәр өвренмезден өвүнсе, ол сынаг экзамен махалында аңңалар.

Бу сетирлерде гелйән «күвез» сөзи — «улумсы», «эңмегүв» сөзи—«сынаг, экзамен», «эңер» сөзи—«аңңалар» манысындадыр.

Түңле булут өртенсе, эвлек уры келдирмишче болур,
Танда булут өртенсе, эвге ягы кирмишче болур.

Манысы: Гиҗе булут гызарса, аял огул догуран ялы болар, данда булут гызарса, өе ягы гиренче болар.

Бу сетирлердәки «түнле» сөзи—«гиҗе», «эвлек» сөзи—«аял», «уры» сөзи—«огул», «өртенсе» сөзи—«гызарса» манысындадыр

Якадакы ялагалы, эликдәки ычгынур. Габың эңрегиндәкини ялаҗак болан адам, ягны габың эңрегиндәки нахар галындыларыны, нахар ёкуны ялаҗак болан адам элиндәкини гачырар.

Карга казга өткүнсе буты сынар.

Манысы: Гарга газа өйкүнсе, буды, ягны, аягы сынар.

Ай кобуп, өвленип,
Ак булут өрленип,
Бир-бир үзе үгленип,
Сачылып сувы эңрешүр.

Манысы: Ай догуп, өз өйүне гирди, ак булут өрди, олар, булутлар бир-бириниң үстүне үгүлип, оларың сувлары сачыляр хем эңрешйәрлер. «Өвленип» сөзи бу ерде өй ялы тегеленип манысында.

Йигитлерик ишлетүв,
Йыгач йимиш ыргатув,
Кулан, кейик авлатув,
Базрам кылып өвнелим.

Манысы: Йигитлери ишледип, олара агачлардан мивелер какдырып, ягны агач, имиш ыралап, гулан, кейик авладып, байрам эдип өвүнелиң.

Йыглап өзүв артадым,
Багрым башын картадым,
Качмыш кутуг иртедим,
Ягмур гүни кап сачар.

Манысы: Аглап-аглап өзүми ядатдым, багрымың башыны, ярасыны ташадым, гачып гиден багты гөзледим, ызарладым, гөзлерим ягмыр ялы ган акдыряр.

Колса калы ограйын,
Бергил такы азуклук,
Каргыш кылур умалар,
Юнжыг көрүп конуклук.

Манысы: Эгер бири саңа ограп гелип, зат диләп голуны узатса, оңа азукдан бир зат бер. Ёгса мыхманлар гаргыш эдер, эгер сенден ягшы мыхманлык гөрмесе.

Бу сетирлердәки «колса» сөзи—«зат диләп голуны узатса», «калы ограйын» сөзлери—«эгер саңа ограса», «юнжыг» сөзи—яман, эрбет манысындадыр.

Йылкы ерин отланур,
Отлап аның этленур,
Беглер семиз атланур,
Сөвнип үгүр ысрашур.

Манысы: Йылкы ерден отланяр, отланып олар этленйәрлер, ягны семрейәрлер, беглер семиз атлары атланярлар, йылкы сүрүси сөйүнишип, бири-бирини дишлешйәрлер.

«Ай толун болса, элгин имлемес».

Манысы: Ай долан болса, ол эл билен гөркезилмез.

Авлалар өзүм аның түзүнге,
Эмлелер гөзүм аның төзүнге.

Манысы: Гөврәм, барлыгым, өзүм онуң гөркүне авланды, гөзүм онуң тозундан эмленди, хас догрусы эмленйәр.

Бу сетирлердәки «түз» сөзи—«гөрк», «эмлелер» сөзи эмленер диймекдир.

Беким өзин огурлады,
Яраг билип огурлады,
Улуг таңры агырлады,
Аннан кутку төри тогды.

Манысы: Душманың өңүнде букулып, бука гирип ятан тенкүт эмирини васп эдйәр (тенкүт—тире ады) ве шейле диййәр: Бегим өзүни огурлады, ягны ол букулды, душманың өңүнден гапыллыкда чыкмак үчин, оны хабарсызка гаршыламак үчин бука гирди. Ол оңайлы пурсат агтарды. Улы таңры оңа еңиш берип, оны улуглады, хорматлады, шондан, ягны шонуң үчин, шол себәпли онуң дөвлети, багты догды, ялдырады.

Бу сетирлердәки «өзүн огурлады» сөзлери—«гизленди, бука гирди», «яраг» сөзи—«пурсат», «огур»—«оңайлы», «агырлады» сөзи—хорматлады, «аннан» сөзи—«шондан, шол себәпли», «кутку»—багт, «төри» сөзи—«дөвлетли» диймекдир.

Таңут сүвсин үшүкледи,
Киши ишин эликледи,
Эрен, атын беликледи,
Булун болуп, башы тагды.

Манысы: Таңут (Хытайда бир үлкәнең ады) гошуны еңмек үчин үшетди, совуга үстүни басдырды, соңра оларың үстүнден гүлди, олары масгаралады, олар, душманлар эсгерлерини ве атларыны совгат бердилер, өзи есир дүшүп, башы дагады, ягны аклы чашды.

Бу сетирлерде гелйән «үшүкледи» сөзи—«үшетди», «совуга басдырды», «эликледи» сөзи—«масгаралады» «беликледи» сөзи—«совгат берди», «башы тагды» сөзи—«аклы чашды» манысындадыр.

Өзүн өгүп, орылады,
Йырак йирик карылады,
Атыг кемшәп, арылады,
Овут болуп төбүв агды.

Манысы: Бу ерде үстүне сүрнүп гелен бир душманың ягдайы суратландырыляр ве шейле диййәр: Ол өзүни өгүп, улумсыланды, узак ери гарышлаян ялы габарып мениң үстүме гелди. Ол атыны сүрүп азм урды, эмма еңлип, утаныып, депәниң үстүне чыкып гитди, гачды.

Бу сетирлердәки «орылады» сөзи—«улумсыланды», «йырак, йирик» сөзи «узак ери», «карылады» сөзи—«гарышлады», «кемшәп» сөзи—«сүрүп», «орылады» сөзи—«гахарланды, азм урды», «овут болуп» сөзи—«утаныып», «төбүв» сөзи—«депе» диймекдир.

Көп сөгүтге куш конар,
Гөрклүк кишиге сөз келир.

Манысы: Гүр сөвүде гуш гонар, гөзел гыза, хатына оны аял эдинмек үчин я-да, умуман, хер ерден хат гелер, сөз гелер. Бу аталар сөзи башга бир вариантында шейле уланыляр:

Йыгач ужынга йыл тегир,
Гөрклүк кишиге сөз келир.

Манысы: Агажың ужуна ел дегип онуң япраклары ны ырайшы ялы, гөркли, гөзел гыза-да сөз, савчы гелер.

Кут-кыв берсе изим кулунга
Гүнде иши йүксебан ёкар калар.

Манысы: Таңрым гулуна багт берсе, онуң иши гүнде йүкселип, ёкары галар. Бу сетирлердәки кут-кыв тиркеш сөз болуп, онуң манысы «багт» диймекдир.

Ким кур болса- күвез болар.

Манысы: Ким батыр болса, ол улумсы болар.

Артыш сувы емекн.
Сытган тутар билеки.
Кур мат аның йүреги,
Келгели мат иркишүр.

Манысы: Емек кыпҗакларың бир тайпасының ады. Олар, ягны емеклер Иртиш дерясының якасында яшаярлар. Олар билеклерини чермән дурлар. Олар батыр, газаплы, йүреклери бизе гаршы дүвүлен, бизиң үстүмизе чозуп гелмәге йыгнанышярлар, үйшйәрлер.
Бу сетирлердәки «сытган» сөзи чермән, «кур» сөзи «батыр, газаплы», «иркишүр» сөзи—«үйшйәрлер» диймекдир.

Кузда кар эксүвмес,
Койда яг эксүвмес.

Манысы: Дагың гүн дүшмейән бөлегинде гар кемелмез, гоюнда яг кемелмез.
Бу сетирлердәки «куз» сөзи—«дагың гүн дүшмейән бөлегидир».

Ератты яшыл чаш,
Савурды урүң каш,
Тизилди гара куш
Түн-гүн үзе йөргенүр.

Манысы: Бу ерде гөк асман васп эдилйәр ве шейле дийилйәр. Яшыл фируза яратды онуң йүзүне ак гаш совурды, ягны, сепди, гарагуш дүзүлди, тайлашды (гарагуш мизан-терези диен ики йылдызың ады), ол гиҗе-гүндиз доланмакда, йөрмекде.
Бу сетирлердәки «чаш» сөзи—«фируза дашы», «савурды» сөзи—«сепди», «урүң» сөзи—«ак», «тизилди» сөзи—«дүзүлди, тайлашды», «йөргенүр» сөзи—«йөрир, йөремекде» манысындадыр.

Эрдем башы тыл.

Манысы: Ылым ве хүнәр башы дилдир.

Гул ягы, ит бөри.
Кырк йылга тегин бай чыгай түзленүр.

Манысы: Кырк йыл довамында, кырк йыла ченли бай ве гарып деңлешер.
Бу ерде максат бай ве гарып кырк йылда өлүп деңлешерлер я-да заманың өврүлип чөврүлмеги нетиҗесинде деңлешерлер диен пикири аңлатмакдыр. Шол дөврлерде адамың өмри гысга болуп, ол кырк йыл билен өлченен болмагы мүмкин.

Татсыз түрк болмаз,
Башсыз бөрүк болмаз.

Бу мысалы Махмут Кашгары «бөрүк» сөзүни дүшүндирмек үчин уланыпдыр. Оны «бөрк» шекилинде языпдыр.

Качан гөрсе аны түрк,
Бузун аңа иңк айдажы,
Муңар тегир улуглук,
Муңдан нару кесленүр.

Манысы: Бу ерде бир адам васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Хачан оны түрк тайпалары гөрсе, халк, түрк халкы илки билен эна айдар я-да айдяр: бу адама улуглык ярашяр. Шонуң билен-де сөз гутаряр.
Бу сетирлердәки «иңк» сөзи—«ин илки билен», «муңар» сөзи—«муңа», «тегир» сөзи—«дегер, ярашар», «нару» сөзи—«аңры, соңра», «кесленүр»—«кесилер» диймекдир.

Агды булут күкрейүв,
Ягмур, толы сегрийүв,
Калык аны үгрийүв
Канча барыр белгүсиз.

Манысы: Булутлар күкрәп бәри яна агды, ягмыр, долы, сегрәп ягяр. Ел, хова ол булутлары үврейәр, оларың нирәк бардыгы белли дәл.

Бу ердәки «калык» сөзи—«ел, хова» диймекдир.

Гош гылыч кынга сыгмас,
Бар—бакыр, ёк—алтын.

Манысы: Бар зат, хемише, хемме ерде тайяр, бар адам мис ялы гымматсыздыр, ёк адам, аз гөрүнйән адам алтын ялы гымматлыдыр.

Бу ердәки «бакыр» сөзи—«мис» диймекдир.

Гөк темур кири турмас.

Манысы: Гөк демириң, ягны ярага өврүлен демириң, пычагың, гылыжың, гаманың ве шуңа меңзешлериң кири дурмас. Себәби, олар хемише ишде боланы үчин, башга затлар билен чакнышяны үчин оларда кир, пос болмаяр.

Тавар кимиң үгүлсе,
Беглик аңар герекйөр,
Таварсызын галып бег,
Эренсизин эмекйөр.

Манысы: Кимде мал үйшсе, шоңа беглик ярашяндыр. Бег малсыз галса, эсгерсиз көсенер, эмгек гөрер. Себәби эсгер мал, пул, тамасы билен бегиң дашына үйшйәндир.

Бу сетирлердәки «үгүлсе» сөзи—«үйшсе, топланса», «герекйөр» сөзи — «ярашяр», «эрен» сөзи—«эсгер», «эмгейүр» сөзи—«эмгек чекйәр» манысындадыр.

Токуш ичре уруштым,
Улуг бирле гарыштым,
Түкүз атын ярыштым,
Айдым имди ал Утар.

Манысы: Сөвеш ичинде уруштым, душманың тире

башлыгы, улусы билен гарышып урушдым, маңлайы ак атым билен онуң билен ярышдым, ягны сөвешдим, ок атдым, дийдим: «Ал инди эй Утар».

Бу сетирлердәки «токуш» сөзи—«уруш», «улуг» сөзи—«тире башлыгы», «түкүз атын» сөзи—«маңлайы ак ат билен» диймекдир. «Утар» сөзи болса, адам адыдыр.

Алп эрении озурдум,
Бойнын аның казырдым,
Алтун, күмүш йүзүрдим,
Сүвси калын, ким утар, өтер.

Манысы: Бу ерде бир сөвеш суратландырыляр ве шейле дийилйәр: Душманың батыр эсгерини даргатдым, оларың башлыгыны боюн этдим, онуң бойнуны эгдирдим, хазынасындан алтын-күмүшлерини йүкледим, онуң гошунының көплүгинден яңа адам арасындан өтүп гечип билер ялы дәлди.

Бу сетирлердәки «озурдым» сөзи—«даргатдым», «казырдым» сөзи—«эгдирдим», «йүзүрдим» сөзи—«йүкледим», «калын» сөзи—көп, гүр манысындадыр.

Кузугда сув бар,
Ит бурны тегмес.

Манысы: Гуйыда сув бар, итиң бурны оңа дегип билмез. Бу ерде «кузуг» сөзи—«гуйы» манысындадыр.

Теркен катун кутыка
Тегир менден кошуг,
Айгыл сизиң тапугчы,
Өтүнүр яңы табуг.

Манысы: Бу ерде шахыр патыша аяла йүзленйәр ве шейле диййәр: Хатун патышалыга менден шу гошгыны етир ве оңа дий: Сизиң гуллукчыңыз сизе тәзе бир хызматыны хөдүрләп йүзленйәр.

Бу сетирлерде гелйән «теркен» сөзи—«титулдыр», «Кутыика» сөзи—«онуң багтлы дергәхине, багтлы хузурына» манысындадыр. «Тегур» сөзи — етир, тапугчы, хызматкәр, гул, «тапуг» сөзи—«хызмат» манысында, «өтүнүр» сөзи болса «йүзленйәр» манысындадыр.

Тутчы ягар булыты,
Алтын тамар арыг,
Акса аның акыны,
Канды мениң каныг.

Манысы: Бу ерде бир хатун патышаның сахылыгы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Онуң сахылык булуды хемише ягып дур, ол булудың ягышы гатанчсыз, арасса алтындыр, ондан арасса алтын дамяр, онуң акыны, ягны сахылыгының акыны эгер акса мениң каныгым, сусутым ганар.

Бу сетирлердәки «тутчы» сөзи—«хемише, элмыдам», «арыг» сөзи—«арасса, гатанчсыз», «каныг» сөзи—«сусыг» диймекдир, «истег» диймекдир.

Ким айын, эштер кулак,
Ай эви, артыч путак.

Манысы: Ким айдып, хайсы гулак эшидипдир ол ай өйи ве арча пудагы дийип. Бу ерде бир гөзел гырнак васп эдилйәр, онуң гөрки, йүзи долан айдан ве бойы арча шахасындан ёкарда гоюляр ве шу тәр билен ол ая, онуң бойы болса арча меңзедилйәр.

Бу сетирлердәки гелйән «ай эви» сөзи—«долан ай», «артыч» сөзи болса «арча», «путак» сөзи болса «пудак» диймекдир.

Балык сувда, гөзи таштын.

Манысы: Балыгың өзи сувда, гөзи болса дашарда, ягны сувдан дашарыны бакяр. Бу ерде бир акыллы адамың гапыл галмагы хакында сөз гидйәр. Өзүң ниреде болсаң, пикир, хыялың ниреде болса, шол яна гарамак герек дийилйәр. Балык сувдамы, онуң гөзиде сув ичинде болмалы, сува гарамалы, өзүниң өңүнде нәме бар, нәме ёк оны гөржек болмалы, сувдан дашары гарамалы дәл дийилйәр.

Игледи мениң азак,
Көрмезип огры тузак.
Игледим андан узак,
Эмлегил эмди тузак.

Манысы: Гизлин ятан дузагы гөрмән, мениң аягым оңа басды. Ол себәпли узак вагт игледим, кесел болдум, эй сөйгүлим, эй эзизим, имди сен мени эмле, маңа эм эт.

Биринжи сетириң башында гелйән «игледи» сөзи—«басды», «гөрмезип» сөзи—«гөрмән», «огры тузак» сөзи—«гизлин дузак», «игледим» сөзи—«кеселледим», «тузак» сөзи—«сөйгүли, эзиз» диймекдир.

Барды эрен конук булуп кутга сакар,
Галды алыг оюк гөрүп эвни йыкар.

Манысы: Жомарт адам мыхман гөрүп, ягны мыхманы гөрүп, оны багт сайып оны гаршыламага барды, гаршыламага барар. Эрбет адам болса узакдан бир көлге гөрүп, оны мыхманмыка дийип, өйүни йыкмага ягны, өз өйүни йыкмага галар.

Бу сетирлердәки «сакар» сөзи—«саяр», «алыг» сөзи—«эрбет», «оюк» сөзи—«көлге» манысындадыр.

Курук кашук агыза ярамас.
Куруг сөз кулака якышмас.

Манысы: Гуры чемче агыза ярамаз, гуры сөз гулага хош гелмез, якмаз.

Конак башы сезреки йик.

Манысы: Чавдар башы, хошасы сейрек болса, ягны дәнелери сейрек болса ягшыдыр. Сейрек болса, олар барха дәнелер долушып, уялярлар, дәнелер хошада көп болса, олар уялман, долман кичилигине галярлар. Бу мысал зәхмет чекмән максадына етмек ислейән адамлар хакында айдыляр дийип, Кашгары гөркезйәр.

Бу ердәки «конак» сөзи—«чавдар», «сезреки» сөзи—«сейрек», «йик» сөзи—«ек, ягшы» манысындадыр.

Ач ивек, ток төлек.

Манысы: Ач адам ховлукмач болар, док адам аркайын. Бу сетирлердәки «ивек» сөзи—«ховлукмач», «төлек» сөзи—«аркайын» диймекдир.

Кайнар үгүз кечигсиз болмас.

Манысы: Дәли дерья гечелгесиз болмаз.
Бу ердәки «үгүз» сөзи — дерья диймекдир.

Кылнув билсе, кызыл кезер,
Яранув билсе, яшыл кезер.

Манысы: Бу ерде сөз аял хакында гидйәр, аял эгер барыш-гелиш билйән болса, ол гызыл геермиш, эгер-де нәз эдер болса, ол яшыл геермиш дийилйәр.

Бу сетирлердәки «кылнув» сөзи—«кылмак» сөзүнден болуп, онуң манысы «барыш-гелиш, отур-туруш», «кезер» сөзи—«геер», «яранув» сөзи—«нәз» диймекдир.

Кызыл сарыг аркашып,
Епкин яшыл йөзкешип,
Бир-бир керүв йөркешип,
Ялынук аны таңлашур.

Манысы: Бу ерде яз паслы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Гызыл ве сары гүллер бири-бириниң үстүне мүнүп, аркалашып, ачык ве яшыл чечеклер реңки гоюлашып, бири-бириниң ардына долашып, адамлар олары гөрүп гең-таң болярлар.

Бу ердәки «аркашып» сөзи —«үсти-үстүне», «йепкин» сөзи—«ачык гызыл реңк», «йүзкешип», сөзи— «гоюлашып», «йөргешип» сөзи—«долашып», «ялынук» сөзи — «ынсан», «таңлашур» сөзи — гең-таң болярлар, диймекдир. «Бир-бир керүв» сөзи—бири-бириниң ызына манысындадыр.

Телим башлар ювулдымат,
Ягы андын явалдымат.
Күжи аның көвүлдимат,
Кылыч кынга күжүн сыгды.

Манысы: Бу ерде уруш суратландырыляр ве шейле дийилйәр: Догрудандан-да душманың көп башлары тогаланды, шонуң үчин ягының газабы көшешди. Онуң гүйжи көвүлди, ысгындан дүшүрилди, гылычларың йүзүнде ган гатаны үчин, олар гынына зордан, гүйч билен сыгдырыляр.

Бу сетирлердәки «ювул» сөзи—«тогаланмак», «явал» сөзи—«көшешмек», «кевил» сөзи—«говшамак», «күжүн» сөзи—«зордан» диймекдир.

Абаң колсам өзү барып,
Тутар эрдим сүвсип тарып,
Булун кылып башы ярып,
Булуг барча маңа ягды.

Манысы: Бу ерде сөвешде еңилен суратландырыляр ве шейле дийилйәр: Эгер истесем, ызындан ковуп баpардым, гошуныны даргадардым, өзлерини есир эдип, башыны ярардым. Йөне, маңа олар башларының бахасы, галыңы хөкмүнде мал йыгнады, маңа берди, онуң үчин олары бошатдым.

Бу сетирлерде гелйән «абаң» сөзи—«эгер», «кол» сөзи—«истемек, арзув этмек», «узу барып» сөзи – «ызындан барып», «тарып» сөзи—«даргадып», «булун кылмак»—«есир этмек», «булуг» сөзи—«есири бошатмак —үчин төленйән пул, галың», «йыгды» сөзи «йыгнады», манысындадыр.

От түтүнсиз болмас,
Йигит язуксыз болмас.
Сепенде сандырыш болса,
Өрткүнде иртеш болмас.

Манысы: Бу ерде гүррүң экин-тикин хакында баряр. Сепен махалында хасаплы сепсең, өңүнден гүрлешип, ылалашып сепсең, эксең, хасыл йыгналан вагты арада жедел, агзалалык болмаз.

Бу сетирлерде гелйән «сандырыш» сөзи—«хасаплы, хасап», «өрткүн» сөзи—«хасыл йыгымы», «иртеш» сөзи «жедел, чекишме, агзалалык» дииймекдир.

Кадаш тимиш кымадук.
Казын тимиш кымыш.

Манысы: Доганы диенде гулак салмады, үнс бермеди, гайыны диенде, гулак асды, үнс берди.

Махмут Кашгары бу ерде «кайын» манысында болан «казын» сөзүни «гиеви» манысында гөркезйәр. «Кымак» сөзи үнс бермек, гулак гермек манысындадыр.

Урмуш ажун нусугын,
Кылмыш аны балыг.
Эм-сем анар тилеиин,
Сизде булур якыг.

Манысы: Бу ерде шахыр өз ягдайыны гөркезйәр ве сөйгүлисине йүзленйәр. Замана өңүмде букуда отурып, мени яралады, ярама эм-сем агтарып, мерхеми сениң яныңдан, сизден тапдым диййәр.

Бу сетирлерде гелйән «нусуг» сөзи—«буку», «балыг» сөзи—«яралы», «якыг» сөзи—«мерхем» манысындадыр.

Хан иши болса, катун иши калыр
Колдажыга миң ягак,
Барча биле айрук таяк

Манысы: Гедая мүң хоз бермели, онуң үстесинеде, сөенмәге таяк хем бермели.

Бу сетирлерде гелйән «колдажы» сөзи—«гедай»,

«ягак» сөзи—«хоз», «айрук» сөзи—«айратын» манысындадыр.

Гөзүн бирле уруш,
Утун бирле тырашма.

Манысы: Юваш, юмшак адам билен уруш, ярамаз адам билен жеделлешме.

Бу ерде гелйән «төзүн» сөзи «юваш, юмшак адам», «утун» сөзи — ярамаз адам, «тырышма» сөзи—жеделлешме» манысындадыр.

Кардуны йинжи сакынман,
Тузгуны менжу сизинмән,
Болмадык ненге севинмән,
Билгелер аны йыйрар.

Манысы: Овнук буз дәнелерини хүнжидир ойламаң, тузгуны иш хакыңыздыр дийип, гүман этмәң, болмадык зада бегенмәң, даналар бейле пикирлери өзлеринден ырак тутупдырлар.

Бу сетирлерде гелйән «карду» сөзи—«буз дәнелери», «йинжүв» сөзи—«хүнжи», «тузгу» сөзи—«мыхмана хөдүрленйән бир нахарың ады», «менжүв» сөзи—«иш хакы», «сизинмән» сөзи—«гүман этмәң», «нең» сөзи—«зат», «йырар» сөзи—«ыракда, дашда тутарлар, сакларлар» диймекдир.

Эмгексизин тургу ёк мунда таму,
Эзгүвлүк көрмезип ажун чыкар.

Манысы: Догрудан-да, бу ерде азапсыз адамың галмагы, дуруп билмеги, яшамагы мүмкин дәлдир. Адам ягшылык гөрмәкә, гөрмәге етишмәнкә, заман, вагт гутаряр. Бу сетирлерде гелйән «тургу» сөзи—«дурмак, галмак», «таму» сөзи—гүйчлендирижи, тассыклайжы сөз болуп, ол «догрудан-да» диймекдир. «Эзгүвлик» сөзи—«ягшылык», «көрмезип» сөзи—«гөрмейип», «ажун чыкар» сөзи—«заман, дүнйә гутарар» манысындадыр.

Чагры алып, аркап мүнүп, аркар өтер,
Авлар кейик тайган ызып, тилкүв тутар.

Манысы: Бу шыгыр бөлегинде «ав авламак» суратландырыляр ве шейле дийилйәр. Бүргүт алып,

бедев мүнүп, даг гечисини ковуп етер. Ызындан тәзи ковдурып кейик авлар ве тилки тутар.

Бу сетирлердәки «чагры» сөзи—«бүргүт», «аркан» сөзи—«бедев», «аркар» сөзи—«даг гечиси», «тайган» сөзи—«ав ити, тазы». «ызып» сөзи—«ызладып, ызындан иберип, ковдурып» манысындадыр.

Карга карысын ким билер,
Кишн аласын ким тапар.

Манысы: Гарганың гаррысыны ким билер, киши аласыны, ягны ич аласыны ким тапып билер.

Карга калы билсе мөнгүн, ол буз сокар,
Авчы яшын, тузак тапа мәңге бакар.

Манысы: Гарга ачлык азабыны дуян бадына, дуйса, ол буз дәнелерини чокуп башлар. Эгер авчы гизленип ятан болса, дузага тарап ымтылып, дузакдакы алдав үчин гойлан йиме бакар.

Бу сетирлерде гелйән «мөнүг» сөзи—«ачлык азабы», «тапа» сөзи - «тарапа», «меңге» сөзи—«дузакдакы алдавач ийм, дәне» диймекдир.

Тамга сувы ташра чыкып тагык өтер,
Артучлары тегре өнүп, тизгин ятар.

Манысы: Бир деря голы хакда гүррүң гидйәр: Деряның бу голы, онуң сувы дашары чыкып, дагдан сайланып, дагы өтүп гечди, онуң дашында арчалары онуң дашыны гуршап, дүзүлип, дур дүзүлип ятыр. Бу сетирлерде гелйән «тамга» сөзи—«деря голы», «ташра» сөзи—«дашары», «артуч» сөзи—«арча, ардыч», «тегре өнүп» сөзи—«дегресинде өнүп битип» манысындадыр. Бу сетириң соңунда гелйән «тизгин» сөзүни Махмут Кашгары «ат овсары» дийип гөркезйәр, эмма ол «дүзүгүн, дүзүлгин» манысында болса герек.

Калын кулан чугасыз болмас.

Манысы: Көп гулан, гулан сүрүси ёлбашчысыз, хөвүр атсыз болмаз. Бу сетирдәки «чуга» сөзи—«ёлбашчы» диймекдир.

Билге эрик эзгүв тутун, сөзин эшит,
Эрэемини өгренүбан ишга сүре.

Манысы: Билимли адамы, ягшы тутуп, онуң сөзү-

ни эшит, ылмыны ве хүнәрини өвренип, оны ише гириз, онуң ылмыча амал эт.

Тегме киши өз болмас,
Ят, ягук түз болмас.

Манысы: Хер бир адам өзүң ялы болмаз өзүң ялы, өзүңе барабар дәлдир. Шонуң үчин оңа өз сырларыңы айтмак болмаз. Ят билен якын хем деҥ дәлдир.

Бу сетирлерде гелйән «тегме» сөзи—«хер бир», «өз болмас» сөзи—«өзүңче болмаз», «ят» сөзи—«бигәне, ят», «ягук» сөзи—«якын», «түз» сөзи — «деҥ» манысындадыр.

Түнле биле бастымыз,
Тегме янгак бустумыз
Ќесмелерин кестимиз,
Мыңлак эрин пычтымыз.

Манысы: Бу ерде уйгур үстүне эдилен йөрүш суратландырыляр ве шейле дийилйәр. Оларың үстүни гиже басдык. Хер тарапдан, хер яндан бусдык, ягны бука гирдик. Атларыны кесдик, атларының йүпүни кесдик. Маңлак адамларыны өлдүрдик, кесдик.

Бу сетирлерде гелйән «түнле биле» сөзи—«гиже», «бастымыз» сөзи—«йөрүш этдик, үстүни басдык», «тегме» сөзи—«хер», «янгак»—«ян, тарап», «кесме» сөзи—атларының йүпи, «Мыңлак» сөзи—«үлке, ер ады, «пычтымыз» сөзи—«кесдик, өлдүрдик» манысындадыр. «Пычак» сөзи хем шу ерде гелйән «кесмек» манысында болан «пычмак» сөзүндендир.

Тегме чечек үгүлди.
Букакланып бүкүлди.
Түгсин түгүн түгүлди,
Яргалымат йөргешүр.

Бу шыгыр бөлегинде яз паслы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Хер хили гүллер, чечеклер үгүлди, көпелди, үвме болды, олар пынтыклап, гунчалап, башлары ашак салланды, бүрүлди, олар дүвүн ялы дүвүлдилер, олар бири-бирине чырмашяр ве ярылмага жан эдйәрлер, ярылжак, ачылжак болярлар.

Бу сетирлерде гелйән «үгүлди» сөзи—«өвүлди», көпелди», «букакланып» сөзи—«пынтыклап, гунчалап», «бүкүлди» сөзи—«эгилди», «яргалымат» сөзи—«догру-

дан-да ярылмага», «йөргешүр» сөзи—«чырмашяр, жан эдйәр, чырмашып йөрейәр» дийилекдир.

Куш явузы сагызган
Йыгач язувы азган,
Йир явузы казган,
Будун явузы барысган.

Манысы: Гушың яманы алахеќекдир, агажың яманы азган агажыдыр (бу агач янан вагтында, ондан көп учгун сычраяр). Ериң яманы чаркандаклы ердир, халкың яманы барысган халкыдыр. Барсганлылар гаты бахыл болярлар дийип Махмут Ќашгары гөркезйәр.

Бу сетирлерде гелйән «сагызган» сөзи—«алахекек», «азган»—«агач ады», «казган» «чаркандаклы ер» дийилмекдир.

Бөрүниң ортак куэгүң йыгач башында.

Манысы: Гурдуң авуна гарга ортак болар. Хакыкатда болса, агач башында отуран гарга ава гатнашмадан, мөжегиң тутан авуна шәрик болмакчы боляр.

Бу сетирдәки «козгун» сөзи—«гарга» манысындадыр.

Оглум өгүт алгыл, биликсизлик китәр.
Талкан кимиң болса, анар бекмес катар.

Манысы: Эй огул билимсизлиги гидер, өзүңден даш эт, өвүт ал менден, кимде талхан болса, билим онуң талханының үстүне бекмес гошар.

Бу сетирлердәки «китәр» сөзи—«гидер», «даш эт, талкан» сөзи—«талхан», «бекмес» сөзи—«мурапба, шире» манысындадыр.

Кыкрап атыг кемшәлим,
Калкан, сүңгүн чомушалым,
Кайнап еие юмшалым,
Катты ягы ювылсын.

Манысы: Гыгырып, награ чекип, атларымызы сүрелиң, галканлара найза чомушалың, уруш вагтында гатап, соңра ярашып ене юмшалың, гой гаты ягы юмшасын.

Бу сетирлерде гелйән «кемшәлим» сөзи—«хайдалың, сүрелиң», «сүңү» сөзи—«найза», «ювулсын» сөзи—«юмшасын» манысындадыр.

Қелсе абаң теркиним,
Этилкемет түркүним.
Язалмагы тергеним,
Эмди черик чергешүр.

Манысы: Бу сетирлерде уруш суратландырыляр ве ябоку кагана көмеге чагырыляр ве шейле дийилйәр: Эгер теркеним көмеге гелсе, мениң тайпам харап болмаз, кабылам, җемагатым дагымаз, ягны каган олары горап саклар, душман олары дагадып, пытрадып, билмез. Хәзир ягы сап-сап болуп гошун чекйәр, бизе гаршы.

Бу сетирлердәки «теркен» сөзи—«каган», «этилкемет» сөзи—«харап болмаз», «түркүн» сөзи—«тире, тайпа», «язылмагы» сөзи—даргамаз», «тергеним» сөзи—«кабылам, җемагатым», «чергешүр» сөзи—«сап чекер» манысындадыр.

Эвдәки бузагу өкүз болмас.

Манысы: Бу сетирдәки «бузагу» сөзи—тана, гөле манысындадыр.

Языдакы сүвлин эзергели,
Эвдәки такагу ычыгма.

Манысы: Дүздәки сүлгүни ызарлап, авламага чыканында, өйдәки товугы гачырма, элден гидерме.

Бу сетирлердәки «язы» сөзи—«чөл, дүз», «сүвлин» сөзи — сүлгүн, «такаку» сөзи — товук, «ычыгма» сөзи—гачырма манысындадыр.

Көзегүв узун болса, элик көймес.

Манысы: Қесеви узын болса, элиң бишмез, көймез.

Ага бүктир үзе йөрдим,
Барык якып, кая көрдүм,
Аны билип такы бардым,
Түкел ягы тозы тогды.

Манысы: Байрың үстүне чыкып, йөредим, якынлашып, бир гара көлге гөрдүм, оны гөрүп, ене-де гидибердим, өңүмден ягының тозы, ат аягының тозы ёкары галды.

Бу сетирлердәки «ага» сөзи—«агып, үстүне чыкып», «бүктир» сөзи—«байыр, депе, белентлик», «өзе, «үзе» сөзи—«үстүнде, үсти билен», «барык» сөзи—«көлге,

гара», «якып» сөзи—«якынлашып», «такы бардым» сөзи—«ене гитдим, ене йөредим», «тогды» сөзи—«галды», гөтерилди» манысындадыр.

Бычгас, битик кылурлар,
Анлаки еме берүрлер,
Хәндан басут тиләрлер,
Ясмыл, җүмел тиркешүр.

Манысы: Бу сетирлерде ябоку сөвешинде кагандан көмек сораляр ве шейле дийилйәр: Мениң халкым ант-шерт китабыны язярлар, ене ант ичйәрлер, хана вепалы болҗакдыкларыны айдып ондан көмек сораярлар, ясмыл ве җүмел тайпалары үстүмизе гелмек үчин йыгнанышяр, үйшйәр.

Бу сетирлердәки «пычгас» сөзи—«шерт», «битик кылурлар» сөзи—«битйәрлер, язярлар», «басут»—«ярдам, көмек», «ясмыл» ве «җүмел»—тире атлары, «тиркешүр» сөзи—«үйшйәр» диймекдир.

Тумлуг келип капсады,
Кутлуг йыг тепседи,
Қарлап ажун япсады,
Эт-йин үшәп эмришүр.

Манысы: Совук гелип, үстимизи басды, гаплады, ол гутлы яза бахылчылык этди, гар ягдырып, дүнйәни басды, этимиз, үйнүмиз үшәп, титрешйәр.

Бу сетирлердәки «тумлуг» сөзи—совук, «капсады» сөзи—«япды, гаплады», «гутлуг» сөзи—«багтлы, гутлы», «тепседи» сөзи «бахылчылык этди», «эмрешүр» сөзи—«титрешир» манысындадыр.

Ниже мундуз эрсе иш эзгүв,
Ниже эгри эрсе, ёл эзгүв.

Манысы: Нәче самсык болса-да дост ягшыдыр, нәче эгри болса-да ёл ягшыдыр.

Бу сетирлердәки «иш» сөзи—«дост» манысында, «мундуз» сөзи—«самсык» манысындадыр.

Булгак үкүш болса качан,
Билигиң йитер,
Яшак телим сайран,
Аны тамгак катар.

Манысы: Ил ичинде булагайлык көп болса, акы-

лың, билимиң даргар, йитер, ягны ёлбашчылык эдип болмаз. Яңра эгер көп сайраса, онуң дамагы гурар.

Бу сетирлердәки «булгак» сөзи—булагайлык, «яңшак» сөзи — «яңра» диймекдир.

Ограк эри йыграк,
Йими аның оглак,
Сүти өзе саграк,
Йири такы аглак.

Манысы: Бу ерде «ограк» сөзи бир кабыланың ады. Ограк адамсы дурнуклыдыр, онуң иймити овлакдыр, онуң саграгы, габы сүйтден долудыр, яшаян ери болса, чөллүкдир, дүзлүкдир.

Кузрук катыг түгдүмиз,
Таңрик үкүш өгдүгимиз,
Кемшәп атыг тегдимиз,
Алдап ене качтымыз.

Манысы: Атларымызың гуйругыны гаты дүвдүк, таңрыны көп өвдүк, хайдап атларымызы депдик, сүрдүк, душманы алдап гачдык, өврүлип еңиш газанмак үчин.

Бу ерде уруш суратландырыляр. Бу сетирлердәки «кузрук» сөзи «гуйрук», «үкүш» сөзи—«көп» манысында, «кемшәп» сөзи—«хайдап, сүрүп», «тегдимиз» сөзи—«депдик» манысындадыр.

Бечкем уруп атлака,
Уйгурдакы татлака,
Огры, явуз итлака,
Кушлар киби учтумыз.

Манысы: Атларымыза бечкем урдук, дакдык (бечкеме огузлар «лерчем» диййәр. Ол бир бөлек йүпек, я-да ябаны сыгрың гуйругы болуп, оны сөвеш гүни гахрыманлар дакыняр). Уйгур татларына гаршы уградык, ол огры явуз итлере гаршы, гушлар ялы учдук, ызларындан ковуп етдик.

Бу сетирлердәки «атлака» сөзи—«атларга», «татлака» сөзи—«татларга», «итлака» сөзи – «итлерге» манысындадыр.

Беглер атын аргуруп,
Казгу аны тургурып,

Мeңзи, йүзи саргарып,
Күркүм аңар түртүлер.

Манысы: Бу сетирлерде Эфасиябың өлүмине агланяр ве шейле диййлйәр: Онуң ясыны тутуп, беглер атларыны ёрдулар, ядатдылар, гайгы олары хорлады, оларың меңзи, йүзи саргарды, оларың йүзлерине загпыран чалынан ялы болды.

Бу сетирлердәки «аргуруп» сөзи «ёруп, ядадып», «казгу» сөзи—«гайгы», «тургуруп» сөзи—«хорлап», «күркүм» сөзи—«загпыран», «түртүлер» сөзи—«дүртүлер, чалынар» манысындадыр.

Калын каз колавузсуз болмас.

Манысы: Көп газ, газ сүрүси ёлбашчысыз болмаз.

Өтрүв туруп, ягды аңа киш окы чыгылвар,
Айдым асыг кылгув эмес сен такы ялвар.

Манысы: Душман билен гаршылашып дураңымда, сагдакы гысга чыгылвар окларымы ягдырдым, оңа диймдим, инди сен маңа ялбарсаң-да пейда этмез.

Бу сетирлердәки «өтрүв туруп» сөзи—«гаршылашып, гаршысында дуруп», «аңа» сөзи—«оңа», «киш» сөзи — «сагдак», «чыгылвар» сөзи - бир хили гысга ок ады, «асыг»—«пейда», «сен такы ялвар» сөзи—«ялбарсаңда» диймекдир.

Өңден нелек ялвармадың,
Кач ата бердиң тавар,
Толумлуг болуп катандың,
Каның эмди йир сувар.

Манысы: Бирнәче гезек мал, пара берип не үчин ялбармадың, яраглы болуп, яраг эдиниp, гатыдың, гаты болдуң, ягны яраг билен маңа гаршы чыкмакчы болдуң. Инди сениң ганың ери сувараp.

Чахшак үзе от болмас,
Чакрак билe уват болмас.

Манысы: Даг башындакы дашлык ерлерде от болмаз, от битмез, кел адамда уят болмаз.

Бу сетирлердәки «чахшак» сөзи—«гуры дашлы даг-

лык ер», «чакрак» сөзи — «кел», «уват» сөзи—«уят, утанч, хая» диймекдир.

Кыз бирле гөрешме,
Кысрак бирле ярышма.

Бу сетирлерде гыз билен гөрешмек, байтал билен ярышмак саңа услып дәлдир дийилйәр.

Негин тутар беклийүв, өзи йимес,
Саранлыгын йыглаю алтын йыгар.

Манысы: Бу ерде адамың тебигаты гөркезилйәр, шейле дийилйәр: Адам өз задыны бек тутуп, өзи иймейәр, гысганч ве бахыллыгындан аглап, алтын йыгып, соңра-да оны башгалара гоюп, дүнйәден гидйәр.

Бу сетирлердәки «саранлык» сөзи—«гысганчлык ве бахыллык» диймекдир.

Эштип ата, эненин савларыны кадырма,
Нең кут болуп, кевезлик кылыпы, ене кутурма.

Манысы: Ата, энәниң өвүтлерини эшидип, оны гайтарма, эгер багт ве мал тапсаң, улумсыланып, хетдинден ашма.

Бу сетирлерде гелйән «сав» сөзи—«хабар, өвүт, несихат», «кадырма» сөзи—«гайтарма», «кутурма» сөзи—«хетдинден ашма, гудузлама» диймекдир.

Өзум мениң будурсын,
Оты аның чакланур.

Манысы: Мен өзүм безбелтек, онун оды ыранып, лөвлап яняр. Ягны мен онуң, сөйгилиниң ышк одунда безбелтек ялы ики яна агнаярын, тогаланярын.

Эрди ашын татырган,
Яавлак ягык качырган,
Ограк сувсин кайтарган,
Басты өлүм ахтару.

Манысы: Бу ерде бириниң өлүмине гам чекилйәр ве шейле дийилйәр: Ол жомарт адамды, ашыны дадыраган адамды, батырды, явуз душманлары гачырарды, ограк лешгерини гайтарарды, өлүм оны агтарып, тапып, үстүни басды.

Ягы отун өчүрген,
Тойдин аны гөчүрген,

Ишлер үзүп гечирген,
Тегди окы өлдүрүв.

Манысы: Бу ерде хем бир вепат боланын гахрыманчылыгы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Ол ягы одуны өчүрген бир эрди, олары, ягны ягыны шәхеринден, лагеринден, гоналгаларындан ковуп гөчүрерди, көп ишлер битирип, өмрүни гечирерди, заманадан оңа бир өлдүриҗи ок дегди.

Бу сетирлерде гелйән «той» сөзи «лагер, шәхер, гоналга» манысындадыр. «Ишлер үзүп» сөзи—бу ерде «ишлер битирип, ишлери үзүп, соңлап» манысындадыр.

Субузганда эв болмас,
Топурганда ав болмас.

Манысы: Мазарыстанда өй болмаз, үстүни тоз басан батга ерде ав болмаз.

Бу сетирлерде гелйән «субузган» сөзи—мазарыстан», «топурган» сөзи—үстүни гум басан батга ер» манысындадыр.

Тенде биле көрсе мени өрдек атар,
Калва көруп, кашгалагы сувга батар.

Манысы: Бу ерде өзүниң ав авламакдакы өкделигини васп эдйәр ве шейле диййәр: Көлде өрдек атян вагтымы гөрсе, ол мениң окларымы гөрүп сува чүмер.

Бу сетирлерде гелйән «тең» сөзи—«көл», «калва» сөзи—«бир хили ок, кашгалак газын бир гөрнүши».

Болдажы бозагу өкүз эра белгүлүк.

Манысы: Болжак гөле, болжак таны өкүз ичинде беллидир.

Сенден гачар сундылач,
Менде тынар каргылач,
Татлыг өтер сандывач,
Эркек тиши учрашур.

Манысы: Бу ерде томус билен гышың чекишмеси суратландырыляр. Томус гыша шейле диййәр: Сенден сундылач гуш хем гачяр («сундылач» серче тохумындан болан бир кичиҗик гушуң ады. Рус дилинде оңа «птаха, трясогузка» дийилйәр). Менде гарлавач дынч аляр. Билбил сүйҗи-сүйҗи сайраяр, оларың эркеги билен уркачысы бири-бири билен душушярлар.

Бу сетирлерде гелйән «тынар» сөзи—«дынч алар»,

«каргылач» сөзи «гарлавач», «өтер» сөзи—«сайрар», «сандувач» сөзи—«билбил», «тиши» сөзи—«уркачы» диймекдир.

Түнле биле гечелим,
Ямар сувын гечелим,
Терңүк сувын ичелим,
Евга ягы овулсын.

Манысы: Гиже гечелиң. Ямар дерясының сувундан ашалың, гечелиң, ол деряның совук ве сергин, тәзе акар сувундан ичелиң, эрбет, яман ягы совулсын, даргадылсын.

Бу сетирлерде гелйән «түн» сөзи—«гиже», «Ямар» —деряның хем бир дүзлүгиң ады, терңүк серин, «акар сув», «явга» сөзи—«эрбет, пис», «овулсын» сөзи—«даргадылсын, бөлек-бөлек эдилсин, овулсын» манысындадыр.

Бушмасар боз гуш тутар,
Эвмесер үрүң гуш тутар.

Манысы: Армаян, ядамаян адам боз гуш тутар, ховлукмаян адам бүргүт тутар.

Бу сетирлерде гелйән «бушмасар» сөзи—«армаса, ядамаса», «эвмесер» сөзи—«ховлукмаса», «үрүң» сөзи—«ак» манысындадыр.

Тегре алып эгрелим,
Аттын түшүп, йөгрелим,
Арсланлаю күкрелим,
Гүжи анын кевилсун.

Манысы: Душманы, дашыны гуршап, габалың, атларымыздан дүшүп йүгүрелиң, арслан ялы хайкырып, награ чекелиң, гой, онуң, душманың гүйжи говшасын.

Муш оглы муяв тогар.

Манысы: Пишик чагасы мыявлап догар.

Эрен камуг артады, неңлер узу,
Тавар көрүп усунлаю аска чокар.

Манысы: Бу ерде адамларың ахлагының эрбетлешендиги хакда гүррүң гидйәр ве шейле диййәр: Адамларың ахлагы бүтинлей позулды, зада ковала-

шып, олар мал, зат гөренлеринде бүргүдиң асы чокушы ялы бири-бирини чокярлар.

Бу сетирлерде гелйән «артады» сөзи—«позулды, заяланды», «усун» сөзи—«бүргүт», «ас» сөзи—«гуйруклы тилки», гуйругы гара бир кичижик хайваның ады. «Неңлер узу» сөзи—«зада ковалашып, задың ызындан гидип» манысындадыр.

Итим тутуп кузы чалды,
Аның түсин кыра болды,
Башын алып кузы салды,
Богаз алып түкел богды.

Манысы: Бу ерде итиниң мөжек билен сөвешини суратландыряр ве шейле диййәр. Итим мөжеги тутуп, оңа диш урды, онуң түйүни гырды, башындан агыз уруп, диш салды, богазындан дишләп, оны бүтинлей богды.

Бу сетирлерде гелйән «кузы» сөзи—«диш», «ту» сөзи «түй» манысындадыр.

Гүлсе киши, атма аңар өртер күле.
Баккыл аңар эзгүлүгүн, агзын гүле.

Манысы: Гүлүп дуран бир адамы гөрсең, оңа янып дуран күл совурма, оңа ягшылык билен бак, агзыңы гүлдүрип.

Кичик булуп ягыны йергүв эмес.
Эзгермезип козса, аны илин кунар.

Манысы: Ягыны кичи гөрүп, оны әсгермезлик этмек болмаз. Әсгермән, оны өз халына гойсаң, ол сениң илиңи элиңден алар.

Бу сетирлерде гелйән «йергүв» сөзи—әсгермезлик этмек», «булуп» сөзи - «тапып», «әсгермезип» сөзи — «әсгермән», «ковуп» сөзи—«гоюп», «кунар» сөзи—«элинден алар» манысындадыр.

Авлап мени коймаңыз,
Айык айып кайманыз,
Акар көзүм уш теңиз,
Тегре ере куш учар.

Манысы: Бу ерде гелин сөйгүлисине йүзленйәр ве шейле диййәр: Мени бейле авлап гойман, овал ант

ичип, сөз берип, вада эдип, инди сөзүңизден дәнмәң, гөзүм деңиз ялы сув акдыряр, онуң дегресинде гушлар учушяр.

Бу сетирлерде гелйән «айык» сөзи—«вада», «каймаңыз» сөзи «дәнмәң» диймекдир.

Тутушмагынча түзүлмес,
Топырмагынча ачылмас.

Манысы: Чекишмән дүзелмез, ел өсмезден хова ачылмаз.

Бу сетирлерде гелйән «тутушмагынча» сөзи—«чекишмезден, чекишмән», «топырмагунча» сөзи—«ел өсмезден» диймекдир.

Алын топу яшарды,
Урут отын яшурды,
Көлнүң сувын көшерди,
Сыгыр, бука мүңрешүр.

Манысы: Депелер, байырлар яшыл болды, оларың үстүни яшыл от басды. Гуры отларыны гизледи. Көллериң сувы көпелди, агзындан агар болды. Сыгыр, бука молашярлар.

Бу сетирлерде гелйән «алын» сөзи—«депе», «топу» сөзи—«байыр», «яшарды» сөзи—«яшыл болды, «урут» сөзи «гуры», «көшерди» сөзи—«көпелди, агзындан агды», «мүңрешүр» сөзи—«молашар» манысындадыр. Бу шыгыр бөлегинде яз паслы васп эдилйәр.

Ата оглы атач тогар.

Манысы: Ата оглы ата чекер, ата меңзәр, атача болар.

Яй кыш биле карышты,
Эрдем яйын курышты,
Черик тутуп, көрүшти,
Октагалы утрашур.

Манысы: Яз гыш билен гарышты, душушды, олар бири-бирине гаршы үстүнлик, лайыклы яйыны гурдулар, гошун тутуп гөрешдилер, бири-бирине ок ягдырып гаршылашярлар.

Бу сетирлерде гелйән «карышты» сөзи — «душушды, ярышды, сөвешди», «эрдем»—үстүнлик (достоинство), «черик» сөзи—«гошун», «көрүшти» сөзи—«гөрешди», «октакалы» сөзи—«ок атышып, ока тутуп», «утрашур» сөзи «гаршылашярлар. Бу шыгыр бөлегинде яз билен гыш сепгиди суратландырыляр.

Тини еме өчүкти,
Эри, аты ичикти,
Иши такы чүлүкти,
Сөзин аның ким тутар.

Манысы: Бу ерде бир есириң ягдайы суратландырыляр ве шейле диййлйәр: «Онуң сеси өчүкди, өчди, ювашады, песе дүшди, эсгери, аты бизе гечди, бизе табын болды, онуң иши-де песе дүшди, инди онуң сөзүни ким тутар, ким сөзүне гулак асар.

Бу сетирлерде гелйән «тини» сөзи—«сеси», «өчүкти» сөзи—«ювашады, өчди», «ичикти» сөзи – «табын болды», «чүлүкти» сөзи—«песе дүшди, хаялланды» манысындадыр.

Ягмур ягуп сачылды,
Түрлүк чечек сучулды,
Йинжүв габы ачылды,
Чындан йыпар йогрушур.

Манысы: Бу сетирлерде яз паслы васп эдилйәр ве шейле диййлйәр: Ягыш ягып, сувы сачылды, дүрли гүллер өсди, хинжи габы ачылан кимин. Сандал агажының ысы билен мүшк югрулып кокаяр.

Бу сетирлерде гелйән «сучулды» сөзи—«өсди», «чындан» сөзи—«хош ыслы сандал агажы» диймекдир.

Каны акып юшулды,
Кабы камуг тешүлди,
Өлүк биле кошулды,
Тогмуш күни ош батар.

Манысы: Онун ганы акып, жорлап гитди, онуң беден габы дешилди, ол өлүлериң санына гошулды, онуң гоган гүни, ине, батяр.

Бу сетирлерде гелйән «юшулды» сөзи «жорлап акды», «ош» сөзи—«ине» манысындадыр.

Пүтүрди кевел ат,
Чакылды кызыл от,
Көйүрди урут от,
Сачрап аның өртеңүр.

Манысы: Бу ерде ат васп эдилйәр ве шейле диййлйәр: Пүврүк ат чапды. Гызыл от чакылан дек болды,

аякларындан, тойнукларындан гызыл от чыкды, гуры отлары көйдүрди, ол от сачрап ол гуры отлары өртейәр, якяр.

Бу сетирлерде гелйән «кевел» сөзи—«йүврүк, урут» сөзи—«гуры» манысындадыр.

Ол кар камуг кышын ягар, инер,
Ашлык, тарыг аньн өнер,
Явлак ягы менде тынар,
Сен гелибан тепрешүр.

Манысы: Бу ерде гыш билен томсуң айдышыгы, чекишмеси беян эдилйәр. Гыш томса шейле диййәр: Гар бүтинлей гыш паслында, менде ягяр. Бугдай, дары шонуң билен өнйәр, ягны гар яганы үчин битйәр. Эрбет ягылар менде, ягны гышда ятярлар, эмма сен геленинде, сенде олар тепрешйәрлер, аяга галярлар.

Гелди эсин эснейүв,
Казга түкел оснаю,
Гирди будун куснаю,
Кара булут күкрешүр.

Манысы: Ел өвсүп гелди, ол бүтинлей гая мензейәр, адамлар, халайык совукдан титрәп өйе гирдилер, гара булутлар күкрешйәр, гүпүрдешйәр.

Бу ерде гыш паслының гелмеги суратландырыляр.

Бу сетирлердәки «эсин» сөзи—«ел», «эсенейүв» сөзи—«өвсүп, өсүп», «каз» сөзи—«гай», «оснаю» сөзи — «мензәп», «куснаю» сөзи—«титрәп» манысындадыр.

Нәимни өгер мен,
Биликин йүгер мен,
Көңүлин түкер мен,
Эрдем үзе түрлүнүр.

Манысы: Эйәми, таңрымы өвер мен, билими йыгнар мен, билим йыгнамага көңлүми дүвер мен, көңлүм билим ве хүнәрлери өз ичине аляр, ягны гөвнүмде билим ве хүнәр йыгнаняр.

Бу сетирлердәки «нәимни» сөзи—«эйәми, таңрымы», «йүгер» сөзи—«йыгнар», «түрлүнүр» сөзи—«үйшер, йыгнанар, долашар, доланар, дүйрленер» манысындадыр.

Тыгракланып сегретти
Әрин аньн йүгүртти,

Бизни камуг эңитти.
Андаг сүвге ким етер.

Манысы: Бу ерде ат салып хүжүм эден бир батыр васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Ол батырланып ат салды, атыны сегредип топулды. Эсгерлерини ве атларыны бизе тарап йүгүртди, бизи бүтинлей аңналтды. Бейле гошуна ким етип билер, ким барабар, дең болуп билер, ким барабар, дең болуп билер, ким онуң гаршысында дуруп билер.

Бу сетирлерде гелйән «тыгракланып» сөзи — «батырланып», «эңитти» сөзи—«аңалтды» манысындадыр.

Келсе ума түшүргил,
Тинсин аньң аруклык.
Арпа, саман ёгутгыл,
Болсун аты яруклук.

Манысы: Өйүңе ёлагчы мыхман гелсе, оны гаршыла, дүшүр. Гой, онуң ядавлыгы гитсин, дынч алсын. Атына арпа, саман бер, гой аты яравлы, ярарлы болсун.

Бу сетирлерде гелйән «ума» сөзи—«мыхман», «аруклук» сөзи—«аргынлык», «ёгутгыл» сөзи—«якынлашдыр», «бер», «яруклык» сөзи «яравлы», манысындадыр.

Таг тагка кавушмас,
Киши кишиг кавушур,
Арслан күкресе, ат азакы тушалыр.

Манысы: Арслан арласа, атың аягы душалар, даңылар.

Куш, курт камуг тирилди,
Әрлик тиши тирилди,
Үгүр алып тарылды,
Йынка ене киркүсүз.

Манысы: Бу шыгыр бөлегинде яз паслы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Гушлар, гуртлар яңадан дирелдилер, оларың эркек ве уркачылары йыгнанышды, бири-бирини тапды, олар сүри-сүри болуп даргашдылар, олар хинлерине гайдып гирмекчи дәл.

Бу сетирлерде гелйән «тирилди» сөзи—«дирелди», «тирилди» я-да «терилди» сөзи—үйшди, бирлешди, «тарылды» сөзи—«даргады», «йын» сөзи «хин» манысындадыр.

Тилкув өзүнге үрса, узуз болур.

Манысы: Тилки өз хинине бакып үйрсе, готур болар, готурдыр.

Бу сетирлерде гелйән «урса» сөзи—«уйрса», «узуз» сөзи—«готур» манысындадыр.

Ялвын аның гөзи,
Елкин аның өзи,
Толун айын йүзи,
Ярды мениң йүрек.

Манысы: Бу сетирлерде өзүниң сөйгүлисини васп эдйәр ве шейле диййәр. Онуң гөзлери ялдырак, ялдыраяр, өзи болса, гөчермен, башга ере, башга юрда гөчермен, гидермен, йүзи онуң долан айың йүзи ялы, онуң гөрки мениң йүрегими ярды.

Бу сетирлерде гелйән «ялвын» я-да «елвин» сөзи—«ялдырак», «йелкин» я-да «элкин» сөзи—«гөчермен» манысындадыр.

«От түтүнсиз болмас, йигит язуксыз» болмас.

Куйды булут ягмурун,
Герип тутар ак торын,
Кырга куйды ол карын,
Акын акар, энрешүр.

Манысы: Булут ягмурыны гуйды, ак торуны герип тутды, ягны гар ягды, ол өз гарыны гырлара, ягны байырлара гуйды, акып акып, сил гелип, энрешйәр, сес эдйәр.

Язмас атым болмас яңылмас билге болмас.

Манысы: Язмаз ок болмаз, ялңышмажак адам болмаз.

«Атым» сөзи бу ерде «ок атмак» сөзүнден «атым», атыш» ве «язмас» сөзи «язмажак» ве «язмаз» манысындадыр.

Үс ас көрүп, йүксек калык коды чакар,
Билге киши өгит берип, таврак окар.

Манысы: Бүргүт маслык гөрүп, ёкардан өзүни ашак атар, билимли адам өгүт берип, чалт, деррев несихат окап башлар.

Бу сетирлерде гелйән «Үс» сөзи—«бүргүт, чайкел,

гриф», «ас» сөзи—«маслык», «йүксек калык» сөзи—«бейик, белент хова, асман», «коды» сөзи—«ашак», «чакар» сөзи—«ашак инмек», «таврак» сөзи «чалт, деррев, тиз» манысындадыр.

Тавар йыгып, сув акын инди сакын,
Корум киби изишин коды йувар.

Манысы: Мал йыгнасаң, сув акыны, сил инди сай, Ол сил даш овнуклары ялы өз эсини тогалап алып гидер.

Бу сетирлердәки «корум» сөзи—«гурум, даш овунтыгы», «идиш» сөзи—«эе», «куды, коды» сөзи—«ашак», «йувар» сөзи—«тогалар» манысындадыр.

Янды эринч ограгы,
Келди берув тыграгы,
Өзи койы ограгы,
Алплар камуг тиркешүр.

Манысы: Бу сетирлерде душманың ягдайы суратландырыляр ве шейле дийилйәр: Ол, душман өз иетинден дәнен ялы боляр. Себәби, онуң илчиси биэиң яна гелди. Онуң өзи болса, дере ичинде. Батырлар тамам сөвеш үчин (ягны бизиң батырларымыз) сап чекишйәрлер тиркешйәрлер.

Бу сетирлердәки «янды» сөзи «дәнди», «ограк» сөзи—«ниет, максат, угралан, барылжак ер», «тыграг» сөзи—«илчи», «кой» сөзи—«дере», «ограгы» сөзи—«гизлин» манысындадыр.

Аграк агыр ишиции,
Азнагуга йүзүрме,
Ачрап өзүң өшерип,
Азнагуны тогурма.

Манысы: Өз агыр ишиңи кесекә, башгалара йүклеме, өзүң ачлыкдан гөзүңи гаранкырадып, кесекиңи доюрма.

Бу сетирлердәки «йүзүрме» сөзи—«йүклеме», «азнагув» сөзи—«кесеки, башга», «ачрап» сөзи «ач болуп», «өшерип» сөзи—«ачлыкдан гөзүңи гаранкырадып», «тозурма» сөзи—«доюрма» манысындадыр.

Пылан ярбуздын качар,
Канча барса ярбуз өгрүв келер.

Манысы: Йылан нарпыздан гачар, нирə барса йыланың нарпыз өңүнден чыкар.

Бу сетирлердəки «ярбуз» сөзи—«нарпыз» манысындадыр.

Үндəп улуг табарув
Таврак келип йүгүргил,
Кукгак йылын будун,
Көр канда түшер коды ил.

Манысы: Эгер бир улут сени чагырса янына йүгрүп бар. Гураклык йылында бак, халк ниреде дүшсе, сен-де шол ерде дүш.

Бу сетирлердəки «үнде» сөзи—«чагырмак», «табарув» сөзи «ян, янына», «кургак, йылын» сөзи—«гураклык йылда» манысындадыр.

Ортак болуп билишди,
Мениң тавар сатышды,
Бисте биле яраШты,
Кизлəп тутар тайымы.

Манысы: Ол мениң билен ортак болды, мениң билен танышды, маңа малымы сатышды. Соңра өй эеси билен ярашды, ягны дил бирикдирди, инди мениң тайымы гизлəп саклаяр, саклаярлар.

Бу сетирлердəки «билишди» сөзи—«танышды», «бисте» сөзи—«өй эеси», хожайын», «ярашды» — дил бирикдирди манысындадыр.

Айдым аңар савулма,
Кулбак үзүв йувулма,
Йувга сувун севилме,
Капты мениң кайымы.

Манысы: Бу ерде өзүне хыянат эден адамың хəсиетини, сыпатыны беян эдйəр ве шейле диййəр: Оңа дийди сен Кулбак тарапа совулма, онуң янына тогаланма, пис сувы хөвес этме. Ол, Кулбак мениң кайы тайпасындан гетирен гулумы алып гачды.

Бу ерде гелйəн «Кулбак» — «адам ады», «йувулма» сөзи—«тогаланма», «капты» сөзи «огурлады» манысындадыр.

Йүкнүп маңа имледи,
Көзүм яшын ямлады,
Багрым башын эмледи,
Элкин болуп ол гөчер.

Манысы: Бу ерде сөйгүлисини суратландыряр ве шейле диййəр: Ол маңа эгилип ышарат этди, үмледи, гөзүмиң яшыны сырды, сүпүрди, багрымын ярасына эм этди, ол гидермен болуп бу ерден гөчүп баряр.

Бу сетирлердəки «йүкнүп» сөзи—«эгилип», «имледи» сөзи—«үмледи, ышарат этди», «ямлады» сөзи—«сырды, сүпүрди» манысындадыр, «элкин» сөзи—«гечермен, гидермен» манысындадыр.

Ата тоны огулга яраса, атасын тилемес.

Улугны тилəр мен,
Таварын юлар мен,
Тилегни булур мен.
Йылкым аңар үпленүр.

Манысы: Билими истəр мен, бу ёлда мала даянар мен, дилегим, истедигими тапар мен, йылкым бу ёлда сарп болар.

Бу сетирлердəки «улуг» сөзи бу ерде «билим», «юлар мен» сөзи—«даянар мен», «тилег» сөзи—«дилег, ислег, максат, мырат», «үпленүр» сөзи—«сарп болар» манысындадыр.

Кочңар, теке сешилди,
Саглык сүрүк гошулды,
Сүтлер камуг юмшулды,
Оглак, гузы ямрашур.

Манысы: Бу ерде томус паслы васп эдилйəр ве шейле дийилйəр: Гоч ве теке сечилди, сагылян сүрүлер гошулды, сүйтлер акып дур, овлак ве гузы гарышдылар.

Бу сетирлердəки «кочңар» сөзи—«гоч», «теке» сөзи—«гечи», «сешилди» сөзи—«сечилди», «юшулды» сөзи—«акды», «ямрашур» сөзи—«гатышяр» манысындадыр.

Көклер камуг түзүлди,
Ыврык, илиш тизилди,
Сенсиз өзүм үзүлди,
Гелгил амул ойналым.

Манысы: Айдым хеңлериниң хеммеси бири-бирине дүзүлди, уйгунлашды, мей габы ве мей күйзеси тамам сап чекди, сенсиз өзегим үзүлди, ягны көңлүм саңа гəты мүштак болды, бəри гел аркайын ве парахат ойналы.

Бу сетирлердәки «көклер» сөзи—«айдым хеңлери», «түзүлди» сөзи—«дүзгүнлешди, уйгунлашды», «ыврык» сөзи—«күйзе», «идиш» — «гап», «өзүм» «барлыгым, көңлүм», «амул»—«парахат, аркайын» манысындадыр.

Көлим коны гопса,
Калы тамыг итәр,
Гөрсе аны билге,
Киши сөзге бүтер.

Манысы: Эгер көлүмин гомы, толкуны гопса, эгер, көлүм толкун атса, ол мениң тамымың диварыны итер, ителәр. Муны эгер бир алым адам гөрсе, ол сөзе ынанар.

Бу сетирлерде гелйән «ком» я-да «кум» сөзи—«гом, толкун», «бүтер» сөзи—«ынанар» манысындадыр.

Оглан иши иш болмас, оглак мүңзи сап болмас.

Манысы: Огланың эден ишинден иш болмаз, овлагың мүңүзинден, шахындан пычага ве шуңа меңзеш затлара сап эдип болмаз.

Бу ерде «мүңүз» сөзи «шах» манысындадыр.

Берди саңа йек,
Өтрүв тутуп бал.
Барчын кезибан телве,
Юга болуп кал.

Манысы: Шейтан сени гаршылап, саңа бал берди, йүпек гейип, телбе, дәли болуп гез-де йөр.

Бу ерде «шейтан дүнйә образында алыняр, дүнйә образы хөкмүнде гөркезилйәр. Яланчы дүнйә сени алдап саңа бал берди, сен йүпек гейип, дәли-дивана болуп оңа алданып йөрсүң дийилйәр.

Яй гөркүнге ынанма,
Сувлар үзе таянма,
Эсизлигик анунма,
Тилден чыкар эзгүв сөз.

Манысы: Томсуң гөркүне ынанма, ол гечижидир. Сувлар үстүне даянма, шер арап, бозгаклыга тайярланма, дилден ягшы сөз чыкар.

Бу сетирлерде гелйән «эсизлик» сөзи—«шер, бозгаклык», «анунма» сөзи—«тайярланма» манысындадыр.

Таяк биле таймас, танук сөзүн бүтмес.

Манысы: Бу сетири Махмут Кашгары шейле терҗиме эдйәр: Таяклы адам таймаз, шаядың сөзүне дине шаятлык эдилип дуран махалында ынанылар.

Бу сетирлерде гелйән «танук» сөзи—«шаят» манысындадыр.

Агды гызыл байрак,
Тогды кара топрак,
Етшүв келип ограк,
Токушып анын кичтимиз.

Манысы: Гызыл байдак ёкары галды, гара топрак гөге гөтерилди, ограклар бизе етип гелдилер, сөвешип, олары еңип гечдик.

Бу сетирлерде гелйән «агды» сөзи—«ёкары гөтерилди», «тогды» сөзи—«гөге галды», «токушып» сөзи «сөвешип», «анын кечтимиз» сөзи — оны еңип гечдик» манысындадыр.

Нелүк анар билиштим,
Кучшып такы кавуштым,
Төзүнлигин кайыштым,
Алкты мениң яйымы.

Манысы: Бу сетирлерде өзүне хыянат эден бир кишиниң сыпатыны ве өзүниң өкүнҗини сурратландыряр ве шейле диййәр: Онуң билен не үчин таныштым, не үчин гучушып достлашдым, онуң билен юмшак барыш-гелиш этдим, ол мениң бүтин томсумы, язымы, ягны, өмүр язымы көйдүрди, хеләк этди.

Бу сетирлерде гелйән «билишдим» сөзи—танышдым, «нелүк» сөзи—«не үчин», «кавуштым» сөзи «якындан ара гатнашыкда болдум», «төзүнлик» сөзи — «юмшаклык», «кайыштым» сөзи «достларча, дуйгудашлык билен барыш-гелиш этдим», «алкты» сөзи — хеләк этди манысындадыр.

Ярук йылдыз тогарда,
Озанув келип бакар мен,
Сатуплаю сайрашып,
Татлыг үнии куш өтер.

Манысы: Даң йылдызы доган махалында оянып, гелип агачлара бакярын, гушларың сайрайшыны диңлейәрин. Сөзме-сөз манысы, агачлара гелип бакярын, гушлар яраларча сайрашып, сүйҗи сес билен җүркүлдешйәрлер.

Бу сетирлерде гелйән «ярук» сөзи—«парлак», «то-

гарда» сөзи—«доган, догян махалында», «озанув, ояныл», «сатулаю» сөзи—«яңраларча», «үң» сөзи—«сес, үйн», «өтер» сөзи—«сайрар, сайраяр» манысындадыр.

Қалып булутыг түпи сүрер.
Гараңкув ишиг урунч ачар.

Манысы: Галың булуды ел сүрүп, даргадар, гараңкы ишиги пара, ришвет ачар.

Қиже туруп йөрип эрдим,
Қара, кызыл бөри көрдүм.
Қатыг яны кура гөрдүм,
Кая көрүп баку агды.

Манысы: Гиже туруп йөрәп барярдым, гара, гызыл бөри гөрдүм, гаты яйымы гуруп, оңа ченедим, ол депе гөрүп, байырлыга чыкып гитди.

Бу сетирлердәки «кая» сөзи «депе», «баку» сөзи—«байыр» манысындадыр.

Бөри кошнысын йимес.

Манысы: Мөжек өз гоңшусыны иймез.

Бермиш сениң бил,
Яланык тапар карынга.
Қалмыш тавар азыныц,
Кирсе кара орунга.

Манысы: Берен, багш эден затларың өзүңки хасап эт. Себәби адам өз гарпына хызмат эдйәндир. Галан малың кесекиниңкидир, адам гара орна гиренден соң.

Бу сетирлерде гелйән «тапар» сөзи—«хызмат эдер», «азыныц» сөзи—«айрыныңкы, башганыңкы» диймекдир.

Келсе калы катыглык,
Өтер, тийүв серингил.
Өзлек ишин билип тур,
Анча аңар теринги.л.

Манысы: Эгер саңа гатылык, бела гелсе, чыда, сабыр эт, өтер дий. Замана ишини билип, өврении дур, ол нәхили болса, сен-де шоңа гөрә иш гөр, шоңа лайык дирен, сөен.

Бу сетирлерде гелйән «серин» сөзи—«чыда, сабыр эт», «өзлек» сөзи—«замана», «терингил» сөзи—«диренгил, сөенгил» манысындадыр.

Кеми ичре олдуруп,
Ыла сувын кечетмиз.
Уйгур тапа башланып
Мыңлак илин ачтымыз.

Манысы: Гәмилерде отурып Ыла сувундан гечдик, уйгур тарапа уграп, гошун чекип, Мыңлак үлкесини басып алдык.

Бу сетирлерде гелйән «Ыла» сөзи дерӯ ады хем үлке, область ады, «Мыңлак» — юрт ады.

Көңүл кимиң болса калы ёк, чыгай,
Қылса гүжүн болмас аны ток, бай.

Манысы: Кимиң көнли гарып ве ёксул болса, оны зор билен, гүйч билен док хем бай этмек болмаз. Ене бир варианты: Адамың эгер өзи гарып, ёксул болса, оны гүйч билен док ве бай эдип болмаз.

Бу сетирде гелйән «чыгай» сөзи—«гарып, ёксул» манысындадыр.

Мениң биле киңешди,
Билги маңа тиңешди,
Эрен биле сүңүшди,
Алплар башын ол ювар.

Манысы: Бу ерде сөвеш хакында сөз гидйәр ве шейле дийилйәр: Ол бу барада ягны сөвеш барада мениң билен геңешди. Онуң пикири мениң пикириме дең, лайык болуп чыкды, мертлер билен сөвешди, ол алпларың батырларың келлесини, башыны тогалады.

Бу сетирлерде гелйән «тиңешди» сөзи—дең чыкды, «билги» сөзи—пикири, билими», «сүңүшди» сөзи—«сөвешди», «ювар» сөзи—«тогалар» манысындадыр.

Бардың нелүк аймадың,
Керүв көрүп каймадың,
Көңүл берүв яймадың,
Болдуң эринч болмагуп.

Манысы: Гитдиң, гидениңи не үчин айтмадың. Ызыңдакылары гөрүп, ызыңа бакмадың, дөнмедиң, көңлүң бәрик мейил этмеди, инди бир кишиниң өң болмайшы ялы болдуң.

Бу сетирлердәки «бардың» сөзи «гитдиң, «каймадың» сөзи—«дөнмедиң», «керүв» сөзи—«ызындакылары

гөрүп», «эринч» сөзи — «багтсыз, бичәре» манысындадыр.

Кара түңүк кечирседим,
Агыр уңы учурсадым,
Етикеник качырсадым,
Сакыш ичре гүнүм тогды.

Манысы: Гараңкы гиҗәни гечирмек истедим, агыр укуны гачырмак истедим, Едигеним йылдызларыны санап отуршыма гүн догды.

Бу сетирлерде гелйән «качыр» сөзи—«санамак», «Етигеник» сөзи—«Едиген йылдызлары», «сакыш ичре» сөзи—«санап отурышыма» манысындадыр.

Өрди булут әңрешүв,
Акты акын мүңрешүв,
Қалды будун таңлашув,
Көкрәр, такы меңрешүр.

Манысы: Әңрешип, арлап булутлар өрди, мүңрешип, арлап акын акды. Адамлар гең-таң болуп галдылар, арлаяр хем гүрлейәр.

Билге, бөгүв юнжыды,
Ажун этин енчиди,
Эрдем эти тыпжыды,
Ерге тегип сүртүлүр.

Манысы: Алым ве акыл яманлашды, ягны песе дүшди. Дүнйә оларың этини дишледи. Ылым ве акыл эти, эрдем эти порсады, ол ере дегип сүйрелйәр, ере сүртүлйәр.

Бу сетирлердәки «бегүв» сөзи—«акыл, акыллы», «юнжыды» сөзи «яманлашды, песе дүшди», «енчди» сөзи—«дишледи, енчди», «тынчыды» сөзи—«заялады, порсады» манылардадыр.

Көрди мени эмлею,
Бакты маңа имлейүп,
Калдым көңүл тумлую,
Калгув мени тургурур.

Манысы: Бу ерде сөз сөйгүли гыз хакда баряр ве шейле дийилйәр: Ол мени гөрүп, дердиме дерман этди, мени эмледи, маңа бакып ышарат, үм этди, көңлүм буз

ялы болуп галдым, гайгы мени турузяр, гозгалаңа саляр. «Тургурмак»—«гозгалаңа салмакдыр».

Бердим саңа галың,
Эмди муны алың,
Эмгек мениң билиң,
Уграр түңүр баргалы.

Бу ерде гиеви гайын атасына йүзленйәр: Саңа галың берйәрин, алың муны, шу галыңы йыгнамакда көп эмгек гөрдүм. Гайын ата болса: «Гиеви гитмек үчин ёла дүшди, уграды» диййәр.

Манысы: Гөни гелен кейигиң гөзүнден башга башы, ярасы ёк.

Ягы бөкден озуклады,
Көрүп сүвин азыклады,
Өлүм аны конуклады,
Агыз ичре агу сагды.

Манысы: Ягы, душман өзүни бегден үстүн сайды, озгур хасап этди, эмма бегиң гошуныны гөрүп чашды, өзүни йитирди. Өлүм оңа гонак, мыхман болуп дүшди ве агзының ичине зәхер сагды.

Бу сетирлерде гелйән «озуклады» сөзи—«озды, өзүни озгур, үстүн сайды», «азыклады» сөзи—«чашды», «конуклады» сөзи—«оңа гонак, мыхман болды» манысындадыр.

Бүч, бүч өтер семүргүк,
Бозы үчүн меңленүр.

Манысы: Семүргүк гуш (птаха) бүч-бүч сайрар, эмма богазы үчин дузак дәнесине чекилер. Бу ерде гелйән «семүргүк» «кичиҗик гуш ады, птаха», «моллаҗык», «өтер» сөзи—«сайрар», «бүч-бүч» сөзи—«бижил-бижил, жүрк-жүрк», «меңленүр» сөзи—«дузак дәнесине чекилер», «мең» сөзи—«дузакдакы дәне» диймекдир.

Козы кыкярып огуш тердим,
Ягы кару кириш курдум,
Токуш ичре уруш бирдим,
Эрен көрүп, башы тыгды.

Манысы: Бу ерде сөвеш мейданыны хем өз гахрыманчылыгыны васп эдйәр ве шейле диййәр: Ашак гыгырып әхли гарындашларымы йыгнадым, ягы ве душмана

гаршы кириш, яй . ягны ок атдым, сөвеш мейадында урушдым, эсгерлери гөрүп, душман башыны эгди, табын болды.

Бу сетирлерде гелйән «козы» сөзи—«ашак», «огуш» сөзи – «гарындаш, доган», «кару» сөзи—«гаршы», «кириш» сөзи—«яй», «тыгды» сөзи—«табын болды» манысындадыр.

IV БАП

XII АСЫР ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ. «ОГУЗНАМА» ЭСЕРИ

Тарыхда болуп гечен вакалар ве тарыхы шахслар хакында тарыхы хакыкатларың эсасында китапларың язылмагы билен бирликде, шол тарыхы вакалардыр шахслар хакында халк өзүниң роваятларыны-да дөредйәр Бу роваятларда тарых чеперчилик билен утгашяр, югруляр ве чепер эдебият эсерине өврүлйәр. Меселем, Александр Македонский барада онуң тарыхы ишлери хакында көп эсерлериң язылмагы билен бирликде бир гиден роваятлар хем дөредилди. В. И. Ленин тарыхы шахс. Онуң эден ишлери барада көп тарыхы китаплар язылды. Шонуң билен бирликде, Ленин барада көп чепер эсерлери, роваятлары халк хем дөретди, Бейик Октябрь социалистик революциясы хакыкат болды, ол хакда көп санлы тарыхы китаплар язылды. Шейле-де Октябрь социалистик революциясы барада көп санлы хекаялар, повестлер, чепер романлар, роваятлар дөредилди. Улы тарыхы вака, улы тарыхы шахс хайсы халкың арасында дөрән болса, ол барада чепер эсерлери ве роваятлары шол халкың өзи дөредйәр ве шол халкың өзи оны бейик гахрыманчылык мертебесине ченли ёкары гөтерйәр. «Огузнама» эсери хем шейле канун эсасында дөрән роваят, чепер эсерлериң биридир. Ол огуз-түркменлериң арасында дөрәндир ве ол хакдакы роваятлар хем түркмениң арасында дөрәндир ве оны бейик гахрыманчылык мертебесине ёкары гөтерен түркмен халкыдыр.

Илки билен «нама» сөзүнден башлалың. Бу сөз гечмишде тарых китапларының соңуна гошулар экен. Меселем, «Теймурнама», «Чеңгизнама», «Зафарнама» ве башгалар. Бу сөз чепер эдебиятың ады болуп гелен махалында хем арасса, гатанчсыз чепер эдебиятың адыны аңлатман, эйсем, ол чепер эдебиятың тарых билен баглыдыгыны, онуң эсасында тарыхы хакыкат-да дурандыгыны аңладыпдыр. Меселем: «Шанама», «Жеңнама», «Сыяхатнама», «Сафарнама» ве башгалар. Бу чепер эсерлер чепер эдебията дегишли болсалар-да, олар тарых билен айрылмаз баглыдыр. «Огузнама» хакында хем шуны айтмалы. «Огузнамада» хем хакыкы болуп гечен вака чепер эдебиятда болан айратынлыклар билен гатышып гидйәр. «Огузнаманың халкың ичинде илки пейда болан вагты гаты гадымыдыр. Оны аныклап айтмак болмаз. Йөне бу кыссаның хачан китап йүзүне гечен вагты хакында, хачан язува гечен вагты хакында онуң вариантларының үсти билен энче ягдайы беллемек мүмкин.

«Огузнаманың» материалының энче кысмы Махмут Кашгарының сөзлүгинде бар. Махмут Кашгары өзүниң сөзлүгиниң башкы томунда «огуз» сөзүни беян эдип, «огуз — бу түрекменлердир» диййәр. Мундан соң Кашгары түркмениң 22 кабыласының адыны санаяр. Мен муны икинжи бапда гөркезип гечипдим, инди оны санап отуржак дәл. Йөне Махмут китабының үчүнжи томунда башга хекаялары айдып гечйәр. Ол үчүнжи китабың соңунда «түркмен» сөзүни беян эдип, «түркмен — бу огуздыр» диййәр. Ол түркмен сөзүниң гелип чыкышы хакында ил ичинде айдылян бир хекаяны языпдыр. Шол хекая боюнча Исгендер Зулкарнейни Орта Азия гелен махалында, онуң гелйәнини эшидип патыша өз халкы билен гачяр. 22 адам гачмаяр. Бу йигрими ики адамың адыны Махмут түркмениң уругларыны эмеле гетирен, өң биринжи томда санап гечен Кынык, Салур ве бейлекилер дийип гөркезйәр. Бу 22 адама ене ики адам гошуляр. Бу ики адам аркасы йүкли гачып барярлар. Олар ёкаркы 22 адама ёлугып, маслахат сораярлар, нәтмели, гачмалымы я-да галмалымы диййәрлер. Ол 22 адам бу икисине: «Исгендер гөчмендир, гелер, гечер, гачма. Гал ач» диййәрлер. Бүтин халач тайпасы шу ики адамың несли дийип Махмут гөркезйәр. Исгендер ол 22 адамың үстүнден барып, олардан сөз сорамандан, олары түрке

меңзеш хасап эдип, «туркманенд» диййәр. Ягны түрке меңзеш. Шондан соң, булара түркмен ады дакыляр. Махмут муны элбетде, хекая, эртеки дийип айдяр. Йөне шу хекаяда хем «Огузнаманың» материалының энче тарапы бар ве ол «Огузнаманың» түркмениң эсеридигини субут эдйән делиллериң бири ве шонуң бирликде, онуң кә бөлеклериниң XI асырда язув эдебиятында душ гелйәндигини гөркезйәндир.

Бу хекаяда илки үнси чекйән ягдай, «Огузнаманың» умумы материалының түркмениң ичинде боландыгыны ве түркмениң ругларының атларының «Огузнаманы» бейлеки вариантларында гөркезилиши ялыдыгыны ве түркмениң уругларының атларының «Огуздыгыны субут эдйәнлигидир. Икинжиден, Халач тайпасының эмеле гелши-де бейлеки «Огузнамаларда» гөркезилиши ялыракдыр. Халач тайпасы «гал ач» сөзүнден эмеле гелипдир» дийилйәр. Үчүнжиден, бейлеки «Огузнамаларда» болшы ялы, бу хекаяда хем «түркмен» сөзүниң гелип чыкышы «түркманенд» сөзүнден дийилйәр. Шейлеликде, биз «Огузнаманың» материалының эп-эсли бөлегиниң XI асырда түркмениң ичинде язув эдебиятында боландыгыны гөрйәрис.

Инди биз «Огузнаманың» Фазлулла Решидүтдин вариантына гечйәрис. Решидүтдиниң китабындан белли болшы ялы, «Огузнаманың» материалы тайын шекилде XIII асырда онуң элинде болупдыр. Ол өзүниң китабының бу кысмыны язмакда, түрки тарыхларына салгыланандыгыны айдяр. Диймек, XIII йүзйыллыкда, «Огузнаманың» материалы авторың элинде болан болса, онуң шол пейдаланан, «Огузнаманы» алан тарых китабының XII йүзйыллыкда боландыгына хем шек этмесе болар. Решидүтдин Огуз хакындакы хекаясына геченде, онуң сөзбашыны «Огуз хан хакында роваят ве түркменлериң уруглара бөлүниши» дийип атландыряр. Мунуң өзи шол роваяты Фазлулланың өзүниң чыкармандыгыны, онуң роваят хөкмүнде түркменлериң арасында боландыгыны, авторың шол роваяты огузың-түркмениң ичинден аландыгыны субут эдйәр. Решидүтдиниң өзи беян эдйән «Огузнамасының» өзүнден өңки түрки огузың тарыхына лайык беян эдйәндигини айдяр. Решидүтдин бу «Огузнамада» огузлар хакда, Огуз ханың догулышы, онуң чагалыгы, уллалан-

соң какасының доганларының гызларына өйленишн хакда, онуң өз какасы болан Гара хан билен ве онуң еңи-яны билен эден сөвешлери, какасыны еңип тагта чыкышы, Сайракдан тә Бухара ченли болан үлкелери басып алшы хакда гүррүң эдйәр. Ондан соң Огуз-ханың улы той тутушы, даш үлкелере гошун чекиши, Хытайы, Гарчыстаны, Гур велаятыны, Кешмири, Итбаракдан илки еңлишини ве соң, 17 йылдан соң ене гошун чекип оны еңшини, Эйраны, Ырагы, Мусури, Румы басып алшы, халач, гаңлы, гарлук, гыпчак тайпаларының гелип чыкышы, ол үлкелери басып аландан соң, өз ватанына гайдып гелши, улы той тутушы, әхли халкы сылаглайшы, онуң илкинжи үч улы оглы ве бейлеки үч кичи оглы Көк ханың, Даг ханың, Деңиз ханың үч алтын ок тапып гелши хакда, шол эсасда огузың бозок ве үчок топарының дөрейши, Огуз ханың бу огулларының хер хайсының дөрт оглы, шолардан хем түркмен уругларының дөрейши хакда гүррүң эдилйәр. Решидүтдин бу «Огузнама» түркмениңкидир диййәр ве онуң үстүнде бир түркмен эсери хөкмүнде дуруп гечйәр. Бу «Огузнама» түркмен билен ысньшыклы баглы, онуң ичинде «түркмен» сөзи шу роваятың эеси хөкмүнде хәли-шинди гайталаняр. Меселем, бир ерде шейле диййәр: «Огузың перзентлеринден 24 уруг пейда болды. Списокда язылышы ялы, оларың хер хайсы өзүне белли ат ве лакам эдинди. Дүнйәдәки әхли түркменлер шу айдылан ковмуң несли ве Огузың 24 перзентлериндендир. «Түркмен» сөзи гадымда ёкды. Әхли чарва түрке меңзеш тайпалара түрк диййәрдилер. Хер кабыланың өз белли лакамы барды. Огуз ковумлары өз үлкелеринден Мавераүннахр ве Эйрана гелен вагтларында, оларың шекиллери сув ве хова шертлерине лайыклыкда кем-кемден тәжик шекилине гечди. Тәжик болмандыклары үчин, тәжиклер олара «Түркманенд» ягны түрке меңзеш дийдилер. Шу себәпли бу ат огузың бүтин уругларына дакылды ве шол ат билен олар танaлды. Огузың бу 24 шаха болан огулларының яры гошуның саг ганатына, бейлеки ярысы болса сол ганатына дегишлидир». Биз бу алнан мысалың парчасыны хем соңкы бапда ерлешдирдик. Шонуң үчин оны бу ерде гайталамаярын. Решитдүтдиниң «Огузнамасының» өз ичинде гелйән бу сетирлер, онуң түркмен эдебиятының эсеридигине екеже-де шүбхе галдырмаяр. Эмма бу

«Огузнаманың» түркмен эсеридигине хас чуң гөз етирмек үчин онуң өзүни окамалы. Оны биз ашакда ерлешдирдик.

«Огузнамаларың» хеммесинде бу эсер түркмениңки дийилйәр. Эмма түркменден башга бир түрки халкыңкы диййәни ёк. Инди мен шу ерде «Огузнаманың» А. М. Щербак тарапындан чапа тайярланылан вариантының үстүнде дуруп гечйәрин. Бу вариант Париждәки Миллн китапханада сакланян вариантдан гөчүрилип алнындыр. Бу вариантың голязмасы уйгур хатында язылыпдыр, ол XV асырда гөчүрилип язылыпдыр. Шейле-де болса, онуң асыл нусгасының хас гадым дөврлере дегишлидигини чекинмән айтмак мүмкин. Муны А. М. Щербак хем догры белләп гечйәр. Мунуң асыл нусгасының XII асыра дегишлидигини чекинмән айтмак мүмкин. Себәби, дили XII асырың огуз-түркмен дили. Бу ерде Махмудың сөзлүгиндәки дүшнүксиз сөзлериң эп-эсли душ гелйәндиги билен бир ве хатда «Огуз-орхон» язгыларындакы көнелишен, вагтда, дилиң шу гүнки диле тарап херекетде эп-эсли әдим әдендигини гөрмек боляр. Бу ерде дүшнүксиз болан сөз бүтин сетирлерде душ гелинмейәр, дүшнүксиз болан сөзлере велин эп-эсли душмак мүмкин. Бу ерде сөзлемлер грамматики гурлушы боюнча хем камиллиге тарап, Махмудың диванына гаранында, эсли әдим әдилендигини сынламак мүмкин. Шонуң үчин бу вариантың асыл нусгасының XII асыра дегишлидигини айтмак мүмкин. «Огузнаманың» бу вариантында бейлекилери билен деңешдиренинде кә тапавутларың барлыгыны сызмак мүмкин. Шейле-де болса мунда хем озал айдылан ягдайлар хакда сөхбет эдилйәр. Бу ерде хем Огуз ханың каган болшы, онуң ёкарда агзалан үлкелери басып алшы, гарлук, гаңлы, галач, тайпаларының дөрейши ве огуз ханың алты оглы, улы той, бозок ве үчок бөлүнишигиниң эмеле гелши хакда сөхбет эдилйәр. «Огузнамаларың» хеммесинде түркмен уругларының Огуз ханың алты оглунуң 24 перзендинден эмеле гелши хакда дурлуп гечилйәр. Эмма бу вариантда ол ёк. Бу ягдай шу вариантың соңундан кесилип айрыландыр дийип чакламак мүмкин. Себәби, шу ягдай әхли, «Огузнамаларың» соңунда гөркезилйәр. Шейле-де болса, мунуң-да түркмениң дессаныдыгына хич шүбхе ёкдур. Себәби, онуң материалы түркмениңкидир, галыберсе-де хер бир «Огуз-